

Леонід КУЦЕНКО

**ЄВГЕН МАЛАНЮК:
ДОРОГАМИ ВІРАТ
І СПОДІВАНЬ**

Леонід Куценко

Є В Г Е Н М А Л А Н Ю К:
дорогами втрат і сподівань

Кіровоград
Центрально-Українське видавництво
2002

ББК 83.3(4Укр) 6
К 95

Куценко, Леонід. ЄВГЕН МАЛАНЮК: дорогами втрат і сподівань.— Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2002. - 84 с.

ISBN 966-583-027-9

Прочитавши книгу літературних мандрівок місцями, пов'язаними з життям і творчістю українського письменника Євгена Маланюка у Чехії, США та Польщі, ви матимете змогу здійснити своєрідну подорож країнами й містами, у яких поет-вигнанець знаходив притулок; пізнати атмосферу, в якій йому доводилося жити й працювати; познайомитися з колом людей, з якими довелося зустрічатися письменникові.

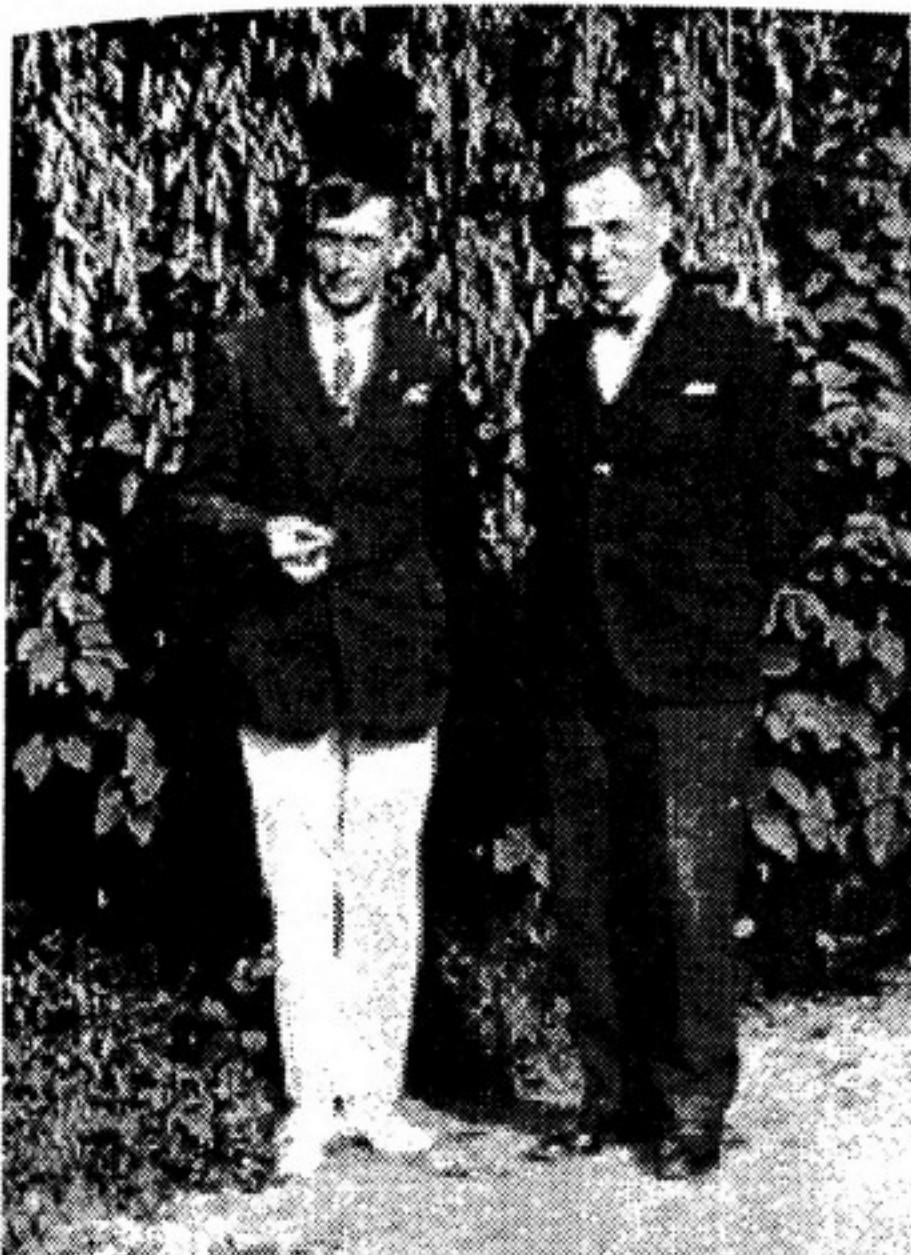
В основі розповіді – безпосередні враження автора від відвіданих місць, багаті архівні матеріали, щоденникові записи письменника та спогади про нього.

Видання розраховане на широке коло читачів.

У книзі використані світлини з архіву поета в УВАН у США, особистого архіву О.Сембай-Галицької (США) і фотографії автора.

ISBN 966-583-027-9

© Куценко Л.В. ЄВГЕН МАЛАНЮК:
дорогами втрат і сподівань, 2002
© Багацький Л.В., обкладинка, 2002
© Центрально-Українське видавництво,
2002

Єлисаветградські реалісти Євген Маланюк та Ольгерд Бочковський. Студент та професор Подєбрадської академії. Прага. 1928 р.

ЧЕСЬКИМИ СПІДАМИ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Сьогодні годі здивувати когось відвідинами Праги. Декотрі наші земляки не мають проблем з недільним уїк-ендом на Канарських островах, а що вже

говорити про Прагу, де навіть у щоденних теленовинах є приурочена нам рубрика: щоправда, з образливою для нашої молодої держави назвою — “Українська мафія”, — проте в тому вина не чеських тележурналістів. Отож, перш ніж сісти за ці подорожні нотатки, я справді раздумував, а чи варто це робити? Вкотре перегортав свої записи, пригадував зустрічі з українським світом Чехії, зрештою, з могутньою колонією наших земляків-єлисаветградців, які залишили помітний слід у розвої науки цієї держави та й цілої Європи, і вирішив, що таки варто.

1. ШЛЯХ НА ЗАХІД

*З апокаліпси піль Твоїх, з пекла
Твоєї краси.*

Є. МАЛАНЮК.

У суто наукову поїздку до Праги я відрядив себе сам. Мав уже давно запрошення на гостину від сина нашого поета Євгена Маланюка і відмовитися від спокусливої для науковця можливості пройтися слідами митця, відвідати місця, де він навчався, жив, творив, було б нерозумно. Справедливості ради муши зазначити, що я, де лише випадало, прагнув знайти бодай якусь фінансову підтримку, але з того нічого не вийшло. Всім чомусь затія видавалася суто моєю особистою справою, а то й дивацтвом (у Прагу і не торгувати — sic).

Ще вдома, ретельно вивчивши документи, спогади й інші матеріали з життєпису Євгена Маланюка, я склав досить обширну програму, тому мій робочий день у Чехії тривав 16-18 годин. Доля ж була прихильною до мене, тому вдалося зробити значно більше від планованого, алè тим усім я завдячу ще й Богдану Євгеновичу Маланюкові.

Отож, приготування були позаду, і від Праги мене відділяють лише дві доби дороги, дві доби поїздів і вокзалів. Дорогу ж люблю неймовірно. Люблю за унікальну можливість залишитися сам на сам із собою, зі своїми думками. Цього разу справді поталанило залишитися самому. У Хмельницькому наші земляки, а з ними й кам'янчани, смілянці, шполяни дружно залишили поїзд “Знам’янка-Львів”. Втомлююче очікування, поки запрацює ринкова економіка, погнало їх на місцевий базар. Тож до Львова нас у вагоні їхало четверо. Хіба ні — зі мною їхав ще Є. Маланюк, і то не лише товстим томиком віршів, а ніби зримо присутнім в усій моїй наступній подорожі по його молодості.

*Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякалися кола
Під утомлений грім гармат.*

*Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридав: На Захід... На Захід...
На Захід...
І услід — реготався Схід.*

Саме проминаючи Хмельницький (колишній Проскурів) та вкотре перечитуючи поезії Євгена Маланюка, я раптом усвідомив, що наш потяг повторює героїчний і трагічний шлях походів українських армій у боротьбі за державність у 1919-20-х роках. Проскурів, Підволочиськ, Тернопіль, Збараж, а далі — Броди, Дубно... Свідки поразок листопада 1919, зимового походу 1920. Але це ж і шлях кількасоттисячного війська УНР на еміграцію у листопаді 1920, а отже — і шлях на Захід моого героя. Так перегорталася чергова трагічна сторінка української історії, яка, на жаль, досі об'єктивно не осмислена наукою. Маємо сфальсифіковану більшовиками історію громадянської війни з псевдогероями муравйовими і щорсами та з галереєю “бандитів” — петлюр, махнів, григорьевих тощо, з одного боку, і вузькополітизовану історію збройних змагань УНР — з іншого. Потрібне ж панорамне осмислення причин, ходу та наслідків громадянської війни в Україні, необхідно усвідомити її характер та специфіку, зумовлені менталітетом віками під'ярмленого народу. І слід це зробити не лише заради історії, а й заради майбутнього, аби унеможливити бодай найменший її рецидив.

Чи є підстави для тривоги? Перегорніть сторінки “Відродження нації” В. Винниченка, почали вони ніби списані із сьогодення, хоч автор розмірковує над подіями 1917-18 рр. Чи ось рядки із статті Є. Маланюка “Євген Мєшковський”: “Тепер уже не секрет, що серед службовців Генерального Штабу (айдеться про військо УНР. — Л. К.) були не тільки вороже наставлені Україні російські старшини, але й просто російські шпигуни”. Пригадую, в минулому вересні стояв у черзі до газетного кіоску, що біля Ковалівського парку. Переді мною було два бравих підполковники Української армії, котрі вимагали “центральные газеты, а не эту дрянь”. І останній приклад. Вчителька-словесниця, моя однокурсниця, інакше не хоче й говорити про В. Винниченка та Є. Маланюка як про зрадників, котрі покинули свою Батьківщину.

Нарешті історію 1917-20-х років потрібно переосмислити й

заради того, щоб віддати данину усім її жертвам: червоним, блакитним, білим. Проблема ця — давно вже предмет моїх роздумів, і пропонований її дорожній конспект, занотований у Празі, — то лише скупий ескіз, підказаний шляхом на Захід.

... У нас уже починалися жнива, а за вікнами мого поїзда в половіючих пшеницях палахкотіли маки, як кров землі, як пам'ятники співвітчизникам усіх віків від княжої доби й до сьогодення, які так щедро поїли рідну землю своєю кров'ю. Борони Боже, читачеві запідозрити в цьому художній прийом. Давайте краще разом поміркуємо, а де ж ті наші національні пам'ятники? Коли й маємо трохи з доби Богдана Хмельницького, то й то дуже скupo. Й чи не мало однієї "Тачанки" в херсонських степах на мільйонні жертви України в громадянській війні? А де їхні братські могили, де некрополі?

... З полону червоного від маків поля поїзд, не зупиняючись, в'їздить на невеличкий полустаночок. Біля станційного приміщення — височений земляний пагорб з дерев'яним хрестом. На ньому дати: 1918-1920. Обабіч пагорба — безіменні хрести. Так Тернопільщина та Львівщина віддали данину пам'яті воїнам УНР та УСС, що полягли у змаганнях за Україну, поновивши знищенні в 1939 році, але не забуті могили. Ото й є той симбіоз поваги до минулого й застороги майбутньому. То вузлики нашої історії й одночасно вузлики на пам'ять забудькуватим в Україні та поза нею, бо Україна — то не Придністров'я і не Чечня.

Секунди побаченого за вікном повернули до поезій Маланюка. Згадалися "П'ята симфонія", "Ісход"... Подумалося, що, можливо, у цій могилі лежать його ровесники і соратники, можливо, саме про це й писав поет у вірші "Спогад":

Окоп сливе пустий. Так мало нас зосталось —
Закляклив кулемет і скількись там рушниць.
Чотар лежить в крові. Юркові відірвало
Правицю, а Петро від вчора стигне ниць.

За бруствером мовчить розстріляная тиша.
Зрадливо пахне хлор — то спогад і натяк.
Лиш зрідка єсть зукне, єсь, уже задише
— аммо амбухне. Й озветься стріл: так-так.

*Перервано зв'язок. Та й що ж тут доносити?
 Зміняти — ні кому. Санітарів — чортма.
 Контуженна рука цигарку крутить. Вітер
 Передранковий знявсь, і опадає тьма.*

*О шостій знов почнуть. Твоя черга на чати.
 За старшого — Гудзій. Перелічить живих.
 Ну, сотне, веселіш! Глядіть — не підкачати!
 Десь запасний замок... Одіб'ємо і цих.*

Складну й скрутну переживаємо пору. Проте переконаний, що на часі оголосити про здійснення загальнонаціонального проекту — побудови пам'ятника жертвам громадянської війни в Україні як акту нашого покаяння перед знищеними поколіннями, як акту примирення й символу громадянського миру на нашій землі. Ідея такого монумента, як і його місце, ще кілька років тому були запропоновані письменником Володимиром Панченком у виступі на ювілейних урочистостях з нагоди 90-річчя Юрія Яновського. Пригадаю, що йдеться про встановлення пам'ятника братам Половцям у Компаніївському степу. Мистецький геній Юрія Яновського лаконічною новелою "Подвійне коло" з роману "Вершники" зумів передати трагедійну природу громадянської війни, звівши в смертельному герці в степу під Компаніївкою братів-українців: денікінця, петлюрівця, махновця, більшовика. Слова ж сімейної заповіді Половців: "Тому роду не буде перевodu, в котрому браття милують згоду" — варто висікти на постаменті. Не для них. Для нас.

2. ПОДЕБРАДИ

Над луком Лаби замок Подебрада.

Є. МАЛАНЮК.

Прага зустріла дощем, проте ця обставина нітрохи не зашкодила, оскількиувесь перший та наступний дні ми з паном Богданом провели в роботі над архівом Є. Маланюка, що зберігається в родині сина, над узгодженням наших майбутніх планів, дій і маршрутів та налагодженням зв'язків з українською громадою чеської столиці. А вже третього дня поїздом вирушили

до Подєбрад — містечка, яке з 1922 по 1935 роки дало путівку у світ майже півтисячі українських інженерів, випускників кількох факультетів Української господарської академії.

Створена з ініціативи українського громадського комітету, очолюваного М. Ю. Шаповалом, та з допомогою празького уряду академія дала змогу колишнім воїнам УНР здобути вищу технічну освіту. Тут варто зазначити, що Чехословацька Республіка часів президентства професора Томаша Масарика сприяла відкриттю для української еміграції десятка навчальних закладів — від університетів та академій до гімназій і професійних шкіл. Це була свідомо спланована і продумана акція празького уряду. Т.Масарик, виступаючи перед слухачами Подебрадської академії у 1923 році, говорив: “*Тішить мене, що ви у нас знайшли, хоч не батьківщину, зрештою, ви її і не можете знайти тут, але добре сусідство братнього народу, з якого ви можете бути задоволені і щасливі. Я сам тішуся тим, що при всьому нещасті, яке випало на Росію і Україну, ми тепер можемо практично здійснювати наші слов'янські програми...*”

Євген Маланюк, як і десятки його ровесників, вважав за подарунок долі, залишивши обнесений колючим дротом табір для військовополонених у Каліші (Польща), стати студентом академії. Ось тут доречно згадати радянський міф про якусь там жменьку буржуїв, яким, мовляв, удалося втекти за кордон від караючої руки пролетаріату. Це питання час від часу виникає в аудиторії на лекції, присвяченій чи то Є. Маланюку, чи Д. Чижевському. Мені вже доводилося, оперуючи фактами, писати і про сотні тисяч з російської армії в Галіполії (Туреччина), де чимало було й українців, і про сорокатисячне військо УНР, яке прийняла лише Польща, тощо. Сьогодні скористаюся іншим прикладом. Ось прізвища декотрих студентів Подебрадської академії, наших земляків: Корогода Юрій (1900, с. Глодоси, Новоукраїнський район), Копун Леонід (1901, с. Данилова Балка, Ульяновський район), Мороз Федір (1895, с. Войнівка, Олександрійський район). Груша Григорій (1899, м. Олександрія), Єльників Михайло (1897, м. Новоукраїнка), Плющ Михайло (1899, м. Єлисавет), Кучерявий Анатолій (1901, с. Вікнина, Гайворонський район), Зінченко Яків (1892, с. Кетрисанівка, Бобринецький район). Косар Сергій (1895, м. Єлисавет), Мельник Юрій (1896, с. Табурище,

Світловодський район). Думаю, що географія імен і дати народження — аргумент промовистий, який не потребує коментаря.

Академія мала досить солідний науковий потенціал — 35 українських професорів і майже 30 запрощених чеських та чисельний склад доцентів і лекторів. І серед професорсько-викладацького складу академії зустрічаємо знайомі імена: єлисаветградець Ростислав Лашенко — професор цивільного права; випускник Єлисаветградського реального училища Ольгерд Бочковський — професор-соціолог і знаний публіцист; інший єлисаветградський реаліст та відомий у краї громадський діяч Євген Чикаленко — голова “Термінологічної комісії” та ще “патріарх національної прави”, як його називав Є. Маланюк, та інші.

Згодом, виступаючи на ювілейному вечорі з нагоди 25-ліття відкриття академії (1947), Євген Маланюк говорив про “народження високої національної школи, де мали, все ж таки вперше, то двохсотлітній перерви, викладати нашою мовою, скажімо, такі предмети, як математика чи фізика... Півтисячі національних інженерів замість півтисячі викорінених суб'єктивно маловартих біженців — то був творчий доробок академії, вартий якщо не годиву, то, в усякім разі, пошани й поваги”.

Будинок № 324 на вул. Профторовій у Подєбрадах, в якому мешкав студент Євген Маланюк. Фото. 1995 р.

П'ять років життя віддано Подєбрадам. Вісім семестрів уперше праці заради здобуття диплома інженера-гідротехніка. Пригадую, в одному з листів до мене Наталія Лівицька-Холодна зазначає, що диплом давався Євгену Маланюку великими душевними муками. Чомусь за цією реплікою мені уявлявся тоді слабенький студент, що кохався в поезії та ледве перебивався з двійки на тройку в академії. Аж ось переді мною — два документи із сімейного архіву: посвідчення про складання першого півкурсового семестру (I, II курси) та другого — III, IV курси. 54 екзамени. Відмінні оцінки переважають, і лише три тройки з першого курсу. Зрозуміло, що після шести років фронтів та трьох років тaborів військовополонених скласти опір матеріалів чи нарисну геометрію не так просто.

Очевидно, згадувані Наталією Лівицькою-Холодною душевні муки пояснювалися неможливістю безболісного поєднання бурхливої літературної, культурно-мистецької діяльності і навчання. Адже саме в Подєбрадах поет підготував до друку перші свої три збірки віршів, активно виступав як літературний критик, публіцист, літературознавець, дослідник історії культури тощо. А ще виступи в Подєбрадах, Празі, літературні дискусії, вечірки, театр. Ну і, нарешті, неймовірне захоплення Наталією Лівицькою та трагедія нерозділеного кохання, згодом одруження із Зоєю Равич. Це ще далеко не все, що означали для нашого героя Подєбради, місто, яке до останнього подиху буде згадуватися з пієтетом і замилуванням.

ПОДЕБРАДЦІ

Колегам

*Багато бачили. Багато перейшли ми
Столиць і літ, і вулиць, і подій.
Куди ж ведеш нас, віку невмолимий,
Сліпий водій чи зрячий лиходій?*

*Ось миготять колони і тераси
І арки замикаються в акорд —
Вацлава Пляц чи пишна Фрідріхстрассе,
Веселий Рінг чи Пляс де ля Конкорд.*

*І дочекались. І по Першій — Друга
Пройшла, як смерч, і зжерла континент.*

*Та не було, щоб крізь обличчя друга
В розмові зимно визирнув агент.*

*Нас оминули зазdroщі і зрада,
Бо в кожнім з нас, як сяєво між злуд, —
Над луком Лаби замок Подєбрада,
Креслірки гамір, молодість і труд.*

*I хай тепер сліпий каньйон Бродвею,
I виходи Атлантик стереже, —
Ніхто й ніщо нас не розлучить з Нею,
Ніхто й ніщо наш дух не встереже.*

*I навіть час — в своїй безсилій зlosti:
Ось стрінемось, як після злого сну,
Й, здається, знов на калиновім мості
Стрічаєм двадцять котрусь там весну.*

21.08.1954.

Ми із сином Євгена Маланюка пройшлися стежками його студентської юності. Були у парку, де спудеї відпочивали після трудів праведних; ходили до євангельського собору, в якому православні студенти час від часу наймали собі службу, пройшлися алеєю набережної Лаби — шляхами традиційного студентського “променаду”; милувалися заплавою Лаби під стінами замку, на якій академісти влаштовували водосвяття на Водохреща з традиційним хрестом із льоду, фарбованим буряковим квасом. Згадані адреси підказав нам у Празі професор Богдан Зелінський. Він же рекомендував поклонитися пантеону українських професорів на кладовищі в с. Клук, що неподалік від Подєбрад, на правому березі Лаби. Тут на мене чекала несподівана зустріч з останнім прихистком багатьох відомих співвітчизників. Прямоугольна колона, оздоблена з усіх боків тризубом та споряджена дошкою з написом, що повідомляє: “*Дорогим товаришам, яким доля не судила повернутися на Батьківщину — Персонал УГД. 1933.*” — заховує за склом урни з прахом професорів Дмитра Антоновича, Олександра Вілінського, Миколи Косюри, української письменниці Валерії О’Коннор-Вілінської та ін. Серед них і наші земляки — Євген Чикаленко, професор і поет В'ячеслав

Лащенко, професор Ростислав Лащенко. Неподалік — могили студентів Леоніда Танцюри (Поділля), Тимофія Глущенка (Київ)...

Верталися до Подебрад, до старовинного замку над Лабою, котрий свого часу дав притулок Українській господарській академії. Не варто було фантазувати, щоб уявити собі ту високу школу у стінах тисячолітнього замку, оскільки він і сьогодні продовжує слугувати освіті Чехії, готуючи у своїх стінах майбутніх знатців іноземних мов. Все ж посидів трохи в аудиторії, оглянув з висоти замкових вікон околиці Подебрад, пройшовся спустілими коридорами. Канікули. Єдине вікно внутрішніх замкових коридорів виходило на Лабу. Старовинна слов'янська річка несла свої води, як сімдесят років тому, коли її спостерігав Євген Маланюк, нудьгуючи на якісь із лекцій, і як майже тисячу років тому, коли зводилися стіни цього древнього чеського табору на перехресті військових шляхів.

... Вирушаємо шукати будинок, де мешкав студент Женя Маланюк у Подебрадах, і, дякуючи провидінню, дуже швидко його знаходимо на вулиці Профторовій, 25. Фото на згадку, хвилини на сентименти. До потягу на Прагу маємо ще час. Його заповнюють чашечка кави та італійське морозиво у кав'янрі. Підсумовуємо день, милуємося старими липами та чудовим парком перед вікнами, а струєна враженнями уява бунтує проти дійсності, і спливають у пам'яті спогади про місто слухачки УГА Т. Петрової: *“Подебради... Невеличке чеське місто — колишній осідок чеського короля Юрія. Відкрите на початку цього століття джерело цілющої води — “Подебрадки” — перетворило його в дешевий курорт. В літні місяці місто живе повним життям. Приїздять Lazenske hoste. Ними переповнені готелі й парадні кімнати в невеликих гарних віллах... в парку грає музика, відкриваються літні ресторациї, кав'янрі, кіно та театри посилюють свою чинність.*

“Гости” п’ють ретельно “Подебрадку”, приймають цілющі купелі, гуляють в парку й у великій тінистій “Оборі”, оглядають замок, що стоїть на самому березі Лаби. Ловлю себе на думці, що все сказане стовідсотково може віднестися й до сьогоднішніх Подебрад, яких майже не торкнулася рука реконструкції та новобудов, хіба що у кав'янрі сидять не Є. Маланюк з Л. Монсендзом, Н. Лівицькою, Ю. Дараганом, а я з його сином.

3. КУНШТАТ. МОРАВА

*Ти майже рідною зробилася,
Мораво.*

Є. МАЛАНЮК.

Закінчивши Подебрадську господарську академію, Євген Маланюк знайшов роботу у Варшаві. Здавалося, що гостинна Чехія залишиться лише добрим спогадом студентських літ. Проте доля розпорядилася інакше.

З початку 1929 року подружні стосунки Євгена і Зої Равич перестали складатися і невдовзі завершилися, за висловом поета, “*родинною катастрофою*”. Отож, до Варшави він відбув сам. А згодом Є. Маланюку випало виступати на зібранні чехів у Польщі “Чеська бесіда”. Там трапилася поетові дуже зацікавлена слухачка Богуміла Савицька, співробітниця посольства Чехії у Варшаві. Тож через кілька місяців опісля згадуваної доповіді священик церкви святої Марії Магдалини у Варшаві засвідчив народження нової сім'ї!. А коли відлунав весільний марш, Євген з Богумілою вирушили у подорож до Моравії. До маленького містечка Кунштату (по-нашому — швидше маленького села), до родинного гнізда Бочкових — Богумілової матері, витоки роду якої сягають глибини століть, переплітаючись навіть з чеським королем Юрієм з Кунштату і Подебрад (1420 року народження).

*Ми летіли до тебе, Мораво,
П'ять годин, аж до сизого Брна...—*

зафіксує поет перші рядки свого поетичного зізнання в любові до моравського краю 23 квітня 1930 року в Кунштаті (“Моравська весна”). Зустріч ця започаткувала нову сторінку побачень з чарівною Моравією, в якій поетові вгадувалася рідна Архангородщина. І справді, коли в Кунштаті stati на площі біля костьолу, то неможливо не помітити, що вулиця, яка збігає в долину до невеличкого мосту через потік, майже повторює архангородський шлях на Торговицю через Синюху. Внизу ж, біля річки, праворуч від шляху, Богдан Євгенович покаже мені будинок своєї бабусі, який протягом п'ятнадцяти років час від часу ставав місцем творчої праці та відпочинку поета. Майже так само стояв над Синюхою будинок його батьків у Новоархангельську. Хіба що

кна батьківської хати дивилися на крутосхили правого берега илюхи, обсадженого хатами тамтешнього села Торговиці, а єдинок Бочкових впирається вікнами у високу замкову гору...

Кунштат у Моравії. Будинок матері Богуміли Маланюк, в якому протягом п'ятнадцяти років гостювала родина поета. Фото 1995 р.

Впірнаємо в зелений велін старовинного замкового парку, зітімаючись стежкою до вершини замкової гори. Її увінчує споді середньовічного замку. Він добре зберігся, хоч і не відкритий для відвідувачів. Глибочезний рів, обкладений з обох боків мінням, мав колись служити захистом замку від ворогів з іншого фасаду. З інших сторін — могутні стіни ніби зливаються єдино з природними крутосхилами гори. Уява домальовує ртини далекої історії, та спогади Богдана Євгеновича з недалекого минулого, з часів його дитинства, повертають до дійсності. + розповідає про сімейні прогулянки у парку, відвідування замку, ю духовий оркестр на замковій горі. “Батько любив цвіт матінки, — згадує пан Богдан, — а ще любив у Моравії розтирати ільцями якусь траву, а потім її нюхати. Забув лише, як вона ізивалася”.

— Полин, — підказую я.

— Так, так, саме полин. Сім'я наша була ідеальною родиною, мене було ідеальне дитинство.

Стежкою, що петляє поміж вікових грабів, спускаємося до невеликої річки. Знаю вже, що Євген Филимонович, вирісши на Синюсі, мав язичницьке захоплення водою стихією, а виявляється, що він умудрявся скупатися і в цьому гірському потоці. Обігнувши замкову гору, вертаємося до центру. Притишуємо ходу перед будинком Бочкових, зупиняємося біля будинку з меморіальною дошкою. Тут мешкав відомий чеський письменник та добрий знайомий Євгена Маланюка Франтішек Галас. Нотую собі це прізвище для майбутньої роботи над колом чеських друзів письменника. А ми — вже біля будинку іншого, донедавна гнаного, а тепер посмертно шанованого християнського поета і письменника Клементина Бохожака. Маємо незабутнє спілкування з його сестрою.

Заглянули до костелу, а за якихось п'ять хвилин вже спостерігаємо костел і радницю, і кількастолітній замок, що височіє над долиною, з вулиці Кунштату, що підбилася високо вгору над долиною. Тут — сільський цвинтар. Проходимося поміж впорядкованих могил, і до традиційного в таких місцях настрою додається гіркота контрасту від побаченого і спогадів про розорані новітніми забудовниками (1990) могили Новоархангельського цвинтаря. Тоді, у перший приїзд до Кунштату, відвідини цього цвинтаря Євгеном Маланюком теж відгукнулися у поета болючими спогадами та аналогіями, які й склали третю частину його "Моравської весни".

*Були на цвинтарі. Ти посадила діду
Материнковий хрест. А я згадав: давно
Хреста на самогон спалив комбєд... І сліду
Не залишилося по дідові. І знов,*

*І знов згадалася покарана країна
На тлі Кунштату (радниця, костел,
Кількастолітній замок і долина
З барвистим ланцюгом веселих сел):*

*Обдерта церква, пустка, чорні злидні
Та імпортований отруйний бруд.
Сlapлюжені лани, неплодні й рідні,
Над вами все свистить монгольський кнут.*

*...Вертаємось. Питаєш, чом смутний?
О, так. Згадав непімщені могили...
Хай на тім світі стрінуться вони —
Твоїй мої — і нам позичать сили.*

Від Кунштату до Брно верткий автобус везе нас отим “ланцьком веселих сел”. Чудова природа Моравії швидко витісняє сумі настрої. Острівці історії у вигляді середньовічних замків не перестають захоплювати, а ми продовжуємо з паном Богданом наш розмову, довжиною вже у котрий день, про родину Маланюків: “І Моравія, і Кунштат були для сім'ї магічним місцем, предметом чудесних спогадів про численні поїздки туди”, — підсумовує міс супутник і гід. Я ж все більше утверджуюся в думці, що в цьому містечку поет знаходив прихисток своїй душі, якісь відголоск втраченої батьківщини, радів їм, захоплювався й водночас жорстоко розчаровувався, бо мав любов до Вітчизни понад усе

О, рівноваго днів, безлюба і проклята.

Де все чергаються: возмездіє і дар,

І сяйво радості, і неминучість кар.

Ось ці філософські раздуми з поезії “Моравські елегії”, написаної в час чергового відвідання Кунштату у 1937 році, найповніше передають стан поетової душі. А третя частина цього твору хіба що глибше проілюструє сказане.

*І сонце пристрасне, і барв розлив міцний,
І краєвид, що довго буде сниться:
Нагорні простори і в хвилях далини
Потоки та ліси, та замків горді шпиці...*

*Тут рвався нурт подій. Нещадний плуг війни
Розорював поля. Гули чавун і криця.
Гусити. Валенштайн. І той — з-під Австриї,
Що сонце осені вітав, як пал весни.*

*Ти майже рідною зробилася, Мораво,
(Тут навіть Київ¹ є зворушливо-малий!)*

¹ Київ — невеличке містечко поблизу Брно.

*Сим домом, цвінтарем, неписаним сим правом
Ось в тебе гостювати, немов і справді свій.*

*Та спрага тут гіркіш, а сум не має дна.
О, так, — ти тільки тінь Тієї, що — одна.*

Наприкінці війни дружина із сином остаточно перебралися до Кунштату, а згодом до них приєднався і Є. Маланюк. Сталося так, що шлях на другу еміграцію розпочався для поета саме із Кунштату. А передували тому, зі слів пана Богдана, ось які події. У сусідньому селі вже стояла радянська військова комендатура. Тамтешній поліцай (у них поліцаї залишалися ті ж самі за будь-якої влади) приніс родині Маланюків звістку про списки українських та російських емігрантів, які підлягають негайному арештові. Зрозуміло, що в них було й ім'я Євгена Маланюка. Родина найняла автомобіль, і поет поспіхом відбув до Праги, а звідтіля — у великий світ.

Пригадався мені неймовірний факт, наведений в одній із статей професора І. Качуровського про те, що після війни Вишинський вимагав видачі буцімто “військових злочинців” — трьох українських діячів: Євгена Маланюка, Миколи Сліпченка та Володимира Кубійовича, себто по одному визначному представникові від кожного прошарку нашої інтелігенції: Маланюка — від першої, “унерівської”, Сліпченка — від другої, Кубійовича — від Західної України. Як бачимо, так “високо” була поцінована письменницька праця, підкреслю — поетове слово, спрямоване на пробудження народу і нації.

Автобус “Брно-Прага” прибув до столиці, коли місто лагодилося до сну.

4. ПРАГА

*І вічність на каміннях Праги ляга
спочити.*

Є.МАЛАНЮК.

Прага Євгена Маланюка... Написав рядок і трохи розгубився. Здавалося, маю найбагатший матеріал саме празький. Але що то — поетова Прага? Як її осягнути, чим визначити місце чеської

столиці у письменниковій долі, як і місце митця у цій своєрідній столиці української літератури між двох воєн? Карлів університет, Слов'янська бібліотека — знаменитий Климентинум, колишні Український народний дім, Академічна громада, Студентський дім — то далеко не повний перелік празьких адрес Є. Маланюка. Наукова праця, з'їзди, академії, семінари, наради, мистецькі зібрання, а за тим усім — палке бажання творити велику літературу, яка, в силу відомих обставин, не могла творитися на материковій Україні. Зрештою, у цьому стремлінні засобами поетичного слова осмислювати непросту історію і долю свого народу, будити його приспані волю і дух, торкатися найпотаємніших тем і проблем його життя поет був не самотній. Чеська столиця згуртувала яскраве сузір'я української творчої молоді, що вписала в історію української літератури ХХ століття одну з кращих її сторінок. Адже “Празьку школу” репрезентували такі відомі вже читачам імена, як Леонід Мосендж, Юрій Дараган, Олена Теліга, Наталія Лівицька, Микола Чирський, Олег Ольжич, Олекса Стефанович, Оксана Лятуринська, Михайло Мухин, Улас Самчук та інші. У творчому спілкуванні, дискусіях, полеміках формувалася й виростала ця славна когорта українських митців. Євген Маланюк був одним з її визнаних лідерів.

Прага притягувала широкими видавничими можливостями. Чеська столиця мала кілька українських газет і журналів (видавництво Ю. Тищенка), періодику видавали високі українські школи в місті. Наприклад, тісні зв'язки Є. Маланюк налагодив з празьким “Студентським вісником”, що видавався Союзом українських студентів. Вони не поривалися навіть після від'їзду поета до Варшави. Про плідність співпраці письменника з часописом може свідчити той факт, що протягом 1926-1928 років рідко яке число журналу виходило у світ без поезій, статей, рецензій Є. Маланюка.

Нарешті Прага — тисячолітнє місто-музей — не могла не полонити митця. Згаданий “Студентський вісник” за 1927 рік (№№ 3-4) друкує прекрасний панегірик місту, сповнений глибокого філософського змісту.

ПРАГА

Тут мешкав Фавст. Хрестилися мечі.
Доба точила кров-веселих воєн.
Він викликав Мефіста уночі
Серед реторт — алхімік, а не воїн.

Руїн революційних ураган
Хитав шпиллями всіх земних верховин.
І от — звучить органом ураган:
Наполеона заступив Бетховен,

Щоб в нервах диригентської руки
Тримати музику епохально гулку,
Життійні споживаючи роки
В прозорій тиші празького провулку.

Кінчався вік, бездушний, як порок,
Недужо меркло фосфоричне сяйво,
Та вже зростав прийдешньому пророк,
Щоб ствердити, що все це мертвє й зайве,

Щоб скерувати зір у синь ясну
Священним ростом простої стеблини
Й під снігом смерті бачити весну
В вічнозеленій пружності ялини, —

Строфами Рільке тут шумлять сади...
І ще козацьку, київську латину,
Жупан і журавель Сковороди —
Пригадує похмурий Кароліnum.

А на горі, де димно-сизий Град,
Мов перехід грав'юри в акварелю,
Живе не Цезар і не Герострат,
А будівничий буднів Марк Аврелій.

19.06.1927.

Поет осмислює долю слов'янської столиці від середньовіччя до сучасності, не проминаючи поряд з Р. М. Рільке, біографія якого тісно пов'язана з містом, прочитати й сторіночку з життя Г. С. Сковороди, котрий студіював у Каролінумі — Кардовому університеті. Цікаві початок і кінець цього вірша. У перших чотирьох рядках поет, скориставшись старовинною легендою про будинок Фауста у Празі, котрий і сьогодні приваблює пражан та гостей міста, прагне передати таємничу і чарівну красу барокої Праги. А в останній строфі, знайшовши близкучий образ Празького Граду, заховує за постаттю римського імператора і філософа II століття Марка Аврелія будівничого тодішньої Чехо-Словацької держави — її президента, філософа Томаша Масарика.

Своєрідно висловлює своє захоплення і дає високу оцінку вченому і президенту Т. Масарiku Є. Маланюк і в статті, присвяченій чеському письменникові Франтішеку Шальді (1867-1937): “Якщо в понятті середнього європейця слово “Україна” досі асоціюється передовсім із словом “Шевченко”, так Чехія є майже синонімом одного імені — “Масарик”. Ми ще звернемося до постаті президента, а тим часом торкнемося ще однієї струни, яка пов’язувала Є. Маланюка з чеською столицею. Це її люди. У згаданій статті “Ф. К. Шальда”, написаній з приводу кончини письменника, Євген Филимонович з глибоким знанням його творчого доробку розмірковує над непересічністю думок, висловлених старшим чеським колегою по перу. Ф. Шальда сповідував у своїй творчості близькі Є. Маланюкові погляди на завдання мистецства і літератури. Наведу лише одну цитату із його праць, на якій особливо наголошує Є. Маланюк: “Будь самим собою і будь чехом”. З цими словами чеський письменник звернувся до співвітчизників ще в 1895 році. Як співзвучні вони були пристрасним поезіям Є. Маланюка і як актуально вони звучать для нас в Україні сьогодні!

Щира дружба та довголітнє листування пов’язували Є. Маланюка з соратником і товаришем Ф. Шальди — Й. Махаром (1864-1942). Його перу належать переклади українською мовою кількох поезій чеського письменника. Й. Махар був близьким приятелем Т. Масарика, а словацький літературознавець М. Неврлі додає ще й такий цікавий факт, що і Махар, і Масарик були особисто знайомі з І. Франком. Зрозуміло, що й про стосунки Є. Маланюка з чеським світом можна говорити багато, як і про те, що в

чеських та словацьких виданнях щедро друкувалися переклади поезій Є. Маланюка, його публіцистичні статті тощо, але торкнуся іншого питання.

Другого дня після приїзду до Праги від професора Богдана Зілінського я довідався, що маю через день виступати на філософському факультеті Карлового університету. Предмет розмови — Є. Маланюк, а перед тим коротка розповідь про наше місто. Ця інформація мене трохи приголомшила, оскільки я до такого перебігу подій був не готовий. Розмірковуючи над планом виступу, вирішив представити наш край через особистості, ним народжені і виховані. А згодом роблю несподіваний навіть для себе висновок, що про Кіровоградщину можна говорити, не виходячи за межі історії Карлового університету, історії чеської столиці.

Ось лише деякі тому підтвердження. 1923 року при університеті захищає докторську дисертацію з філософії ("філософія Герцені") уродженець Єлисаветграда, видатний вчений, професор, богослов Георгій Флоровський. Не утримаюсь від спокуси скористатися однією посутньою у нашій розмові цитатою з книги Е. Блейна "Г. Флоровский — священнослужитель, богослов, філософ": "*Багато часу Флоровський проводив в особистій бібліотеці Масарика, у розпорядженні якого було цінне зібрання книг. Книги зберігалися в будинку президента, і, за словами отця Георгія, Масарик, з притаманною йому великоліністю, дозволяв певним особам вільно користуватися бібліотекою навіть у той час, коли від'їздив у державних справах*". Ось такий ще один штрих до характеристики особи президента Масарика, на голову котрого радянські історики вилили стільки бруду, звинувачуючи його в націоналізмі, у вихвалянні буржуазної демократії тощо.

Бібліографія у працях іншого нашого земляка, академіка Дмитра Чижевського, дає підстави вважати, що він теж користувався згаданою бібліотекою. А ось із Карловим університетом у Дмитра Івановича були найтіsnіші зв'язки протягом багатьох років. Більшою чи меншою мірою з університетом були пов'язані наші земляки: професори Ольгерд Бочковський, Панас Феденко, Ростислав та В'ячеслав Лашенки, Сергій Шелухін, що віддав нашому Єлисаветту добрий шматок свого життя, та старійшина Єлисаветградської колонії в Празі Євген Чикаленко.

Розповім про один із виступів на філософському факультеті

Карлового університету Євгена Маланюка, посилаючись на свідчення, залишенні нам його сучасником К. Гриднем. Йдеться про виголошенну Є. Маланюком доповідь “Спроба періодизації історії української літератури” на другому українському науковому з’їзді (1932). Виступ викликав захоплення однієї частини науковців (проф. Д. Антонович) та цілковите несприйняття матеріалу другою (проф. Л. Білецький та В. Сімович). Своєрідний підсумок дискусії, що розгорілася, підбив Д. Антонович, заявивши, “що саме Маланюкові, і в жодному разі не Білецькому і не Сімовичеві, належало б викладати в університеті історію української літератури”. На той час Є. Маланюк справді виріс на доброго науковця, і шкода, що не було кому спрямувати його в науку. Незадовго до смерті він писав своєму синові: “*Тішуся з того, що маєш задоволення від роботи. Але муши тобі сказати: найголовніше і конечне — докторат, який мусиш зробити як найперше завдання*”. Згадуючи про себе, поет, жартуючи, каже, що мав досить праць, але був “ледачий” (лист від 02.10.1967).

Отож, дев'ять імен, що залишили свій слід в історії чеської святині — Карлового університету. Запитаєте, багато це чи мало? Думаю, що для всієї України було б досить бодай двох із них — Д. Чижевського і Г. Флоровського.

Наша з Богданом Маланюком зустріч із чеською асоціацією українознавців у Карловому університеті завершилась запитаннями та несподіваними і приємними новими знайомствами. З'ясувалося, що доктор Алена Моравкова працює над монографією по творчості Євгена Маланюка, аспірант Тарас Мурашко обрав собі темою дослідження історіософію українського поета, а доцент кафедри психології Тетяна Беднажова виявилася прекрасним знавцем... нашого краю. Вона авторка двох книг, присвячених нашему землякові і відомому педагогові В. О. Сухомлинському. Науковець добрим словом згадувала нашу Кіровоградщину, передавала вітання всім, хто її пам'ятає у Павлиші, де вона провела три місяці, працюючи над доробком знаного педагога. За традицією обмінялися адресами, домовилися про співпрацю. Збудженими, схвилюваними від зустрічі прийняла нас у свої обійми вечірня Прага. Саме така, яка свого часу в котрий раз уже полонила поетове серце, відізвавшись у ньому черговим поетичним шедевром “Прага”.

*Під позолоту повечір'я — прозоріш синь.
Над містом сяє хмарний вирій — лунка глибінь.*

*Над містом шерех крыл небесних, крыл ластівок
І, ніби по минулих веснах, мій легкий крок.*

*Так примиренно і так просто простує ніч.
На ликах Карлового мосту відблиски свіч.*

*Тоді вщухає пломінь спраги — співуча мить —
І вічність на каміннях Праги ляга спочить.*

Отой останній рядок видається мені пророчим по відношенню до самого автора. Бо і книга доктора Моравкової, і дисертація аспіранта Мурашка, приурочені творчості Є. Маланюка, тут, у Празі, — то свідчення причетності до вічності й самого митця.

Ми пройшлися набережною Влтави. Зійшли на Карлів міст. Я придбав у художників на пам'ять про Прагу і цей день чудовий етюд — “димно-сизий Град, мов перехід грав'юри в акварель”. На звороті ми з поетовим сином залишили свої підписи на згадку.

А Прага подарувала мені ще кілька цікавих зустрічей. Найпершу — з родиною Калини та Степана Шуткових. З пані Калиною нас ще раніше “познайомив” Чижевський. Тепер я відвідав у Празі їхнє справді українське помешкання. Що сказати про цю родину? Що пані Калина на замовлення Карлового університету пише монографію про Д. Чижевського, що вона “маленький атомний реактор” української громади в Празі, що пан Степан вже майже піввіку керує українським хором, що... зрештою, тих “що” можна назвати багато. Очевидно, найкраще їх представити як повпредів нашої держави в Чехії, як, до речі, і професора Богдана Зілінського, Марусю Няхай зі Слов'янської бібліотеки, хіміка Федора Янчика, патріарха українського світу в Празі професора Олександру Сірополко... Завдяки пані Калині Шутковій я мав щасливу нагоду познайомитися з пані професоркою зі славетної української династії науковців та справжніх подвижників на українській ниві Сірополків. Спілкування з пані Олександрою — то осягнення цілої епохи у житті української Праги. Судіть самі. Сірополки і Чижевські довгий час жили в одному дворі. З професором П. Феденком (теж, як і Чижевський, вихован-

цем Олександрійської гімназії) пані Олександра працювала в українській гімназії в Ржевницях (пізніше в Морджанах), недалеко від Праги, а пам'ятає його ще з часів Петрограда. Я згадую ім'я вихованця Єлисаветградського реального училища О. Бочковського, а пані професорка продовжує: “*Не дуже афішував своє українство, бо батько залишився в Україні. Дуже порядний, вихований чоловік. Науковець великого масштабу і дуже серйозна людина. Дискутував навіть з Т. Масариком*”. Справді, О. І. Бочковському належить досить солідна праця “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання”, видана у 1930 році в Подебрадах.

Зрозуміло, що Є. Маланюка пані Олександра пам'ятає теж ще студентом академії. Тож мое запитання про поета відразу ж зустріла жартівливою епіграмою на нього ще з далекого 1924 року:

Що лаври?.. Що хетони?..
Париж, побіди, арки?..
Позичте дві корони,
Куплю собі я “парки”¹

“Гоген-Євген, стилет і стилос”...
Строфа музично так бринить.
Коли йому лише не хтілось
Палити, їсти, їсти й пить?..

Я знов уже цього вірша. Він був надрукований у журналі “Подебрадка” (1924. — № 3) поряд з малюнком — дружнім шаржем: Маланюк у позі і строях римського імператора... Шкодує сьогодні, що мав надто мало часу, аби записати від господині спогади про усіх наших земляків.

Так само жалкую за тим, що дуже коротко прийшлося працювати в Слов'янській бібліотеці. І лише завдячуячи допомозі Марусі Няхай зумів зняти ксерокопії з десятків статей, рецензій, поезій Є. Маланюка, друкованих на сторінках періодики, віршів зі збірок тощо. До речі, ще одна промовиста деталь — в Климентинумі зберігаються, окрім однієї, і всі збірки Євгена Маланюка. А поза

¹. Сарфельки.

Клементинум — знаменита Слов'янська бібліотека у Празі. Тут чимало часу проводив студент Є.Маланюк.

їм був радий попрацювати в одній із найдревніших і найбільших пов'янських книгозбірень, обійти її зали, котрі пам'ятають і ковороду, і Чижевського, і Маланюка.

Ольшани... Жодна наша туристична група, що колись відвідувала столицю Чехословаччини, не обминала цього справді священного місця у Празі. Завчасно замовлялися кошики квітів, і о могил радянських воїнів лягали живі квіти. Проте десятиліттями групи туристів з України старанно обминали стару православну частину Ольшан, де покояться видатні громадські, наукові та істецькі діячі нашого народу. Більше того — старого цвинтаря, який знаходиться за п'ятдесят метрів від військового, боялися чорт ладану. Надто “цікавих” туристів міг чекати вдома якщо є ярлик націоналіста, то неприємності напевне.

Наш вибір розпочати огляд Ольшан зі старого цвинтаря був здиктований метою моого приїзду. Справа в тому, що десь тут, у православній частині Ольшан, знайшов свою останню пристань писаветградець Юрій Дараган. Воїн УНР і поет встиг видати лише одну збірочку, заявивши про свій талант, та дічасно згорів в сухот. Він помер на руках свого друга і соратника Євгена Маланюка. Могила поета була на Ольшанах, але через недогляд

не збереглася. Залишилися вірші Є. Маланюка, присвячені Юрію Дараганові:

Вас пригадало, милий Юріє,
Це літо хворе і жагуче,
А Ви вже там. Мене ж обдурює
Життя і знову, знову учить.

Чорнобривці до могили Олександра Олеся я поклав і Юрієві Дарагану. А за міцним дубовим хрестом на могилі видатного українського поета — місце спочинку письменника Спиридона Черкасенка, поряд із ним — могила педагога і громадського діяча Софії Русової... А далі ряд за рядом прочитую знайомі і незнайомі прізвища.

На правій стіні цвинтарної церковці привертає увагу меморіальна дошка (як виявилося, нещодавно встановлена). Читаю: *“Вечная память русским, украинцам и представителям других народов Российской империи, в 1917 году отвергнувшим коммунистическую утопию и в рядах Добровольческой армии отстававшим мир от большевистского террора и которые в 20-х годах нашли дом в демократической Чехословакской республике. А спустя четверть века стали первыми жертвами послевоенного прокоммунистического оппортунизма, который допустил похищение их в 1945 году в советские тюрьмы и концентрационные лагеря, где погибли или без вести исчезли. И лишь после долгих лет горсточек дозволено было вернуться умереть к своим семьям домой в Чехословакию”*. Написане стовідсотково відноситься й до сімей українців армії УНР, і просто до сімей тих, хто в революцію покинув більшовицьку державу. Для прикладів про їх подальшу долю після 1945 мало буде газетної сторінки. Свічку у церкві я поставив за тих, хто упокоївся на цьому цвинтарі, за тих, чиї могили розгубилися по Сибірух і Соловках, за тих, кого недоля погнала помирати на Захід, у Європу й далі за океан.

А на військовому цвинтарі і сьогодні живі квіти. Мені доводилося вклонитися могилам наших воїнів у багатьох західноєвропейських столицях та містах, але празький пантеон завжди викликав особливе хвилювання. Тут лежать наші воїни, що загинули переважно при визволенні Праги, отже, вже після переможного дня 9 травня. Я у своєму житті не зустрівся з трьома своїми дядьками та дідом, які не повернулися з війни, і лише одного є могила.

Тому біля військових поховань щоразу вчитуюся в прізвища. Щоправда, празький військовий цвінттар я знав ще з 1976 року, тепер же, вдивляючись в імена і дати, роблю трохи моторошне для себе відкриття: тоді за пірамідками солдатських могил лежали переважно мої ровесники, тепер я став удвічі старший за них.

5. ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Чехи між слов'янами — найбільш формально, культурно і політично оформленій народ з розвиненим почуттям людської, національної свідомості й дисципліни.

"На білому коні". УЛАС САМЧУК.

Переконаний, що кожного, хто вперше перетинав кордони колишньої імперії СРСР, при першому ж знайомстві з життям навіть найближчих наших західних сусідів шокував разочарувальний контраст життєвого рівня країни "розвинутого соціалізму" і наших молодших "співкамерників" по соціалістичному табору. Тож, уже вкотре вибираючись до Європи, я, здавалося б, був готовий до згадуваного контрасту, проте вже навіть звичайнісінське порівняння села на нашій Україні і сіл Словаччини та Чехії болем відізвалося в моєму серці. І цей біль, ця образа на нас самих за наше безталання не залишали мене протягом усієї поїздки. Більше того. Нагадували про себе що не день навіть якимись дрібними деталями. Ось хоч би цвінттар у селі Клук чи у Кунштаті. Я не буду говорити про їхню паркову впорядкованість, про музейну схоронність пам'ятників. Розповім про дрібничку. На могилах у гарних вазах — квіти, майже на кожній. Здогадалися. Так, так, нікому не приходить у голову їх викрасти. У Кунштаті (нагадаю: невелике село) ми зайдли до кафе спробувати склянку пива пивовара із сусіднього села. Сідаємо до столика, накритого чудовою тюлевою скатеркою. Поверх неї, напроти кожного стільця, фірмова серветка з гербом пивовара та картонна підкладочка під бокал. Гостинний господар приймає замовлення... і ніхто не гасить недопалки об край столу. Зауважу, що це за 240 кілометрів від Праги, за 30 — від Брно, зовсім збоку від туристських маршрутів. Словом, глибока провінція.

Так, нелегко сьогодні і чехам, але держава поступово стає на

ноги. За оцінкою європейських експертів, Чехія сьогодні — перша серед постсоціалістичних країн. Хоч і у них були перервані економічні зв'язки (ми уміли всіх позв'язувати), і їхня продукція неконкурентоспроможна на європейському і світовому ринках тощо. Просто вони “культурно і політично оформлені народ”, народ з почуттям національної свідомості. А з цього виростає все.

4 грудня 1938 року Євген Маланюк, перечитуючи Наполеона, записав у своєму щоденнику: “Вони не хотять бути народом — і це є передовсім. Вони воліють бути класом, обрядом культу (м. і. дуже підозрілого щодо свого християнства...), імлистим месіянином, але тільки не народом. І це дуже страшно.

Наполеон сказав дуже мудро — він трапив в самий щирець справи (“... чи є народом”).

Бувши народом (нацією), допіро тоді можна бути (і належить бути) ще чимсь”.

Маємо незалежну державу, але чи стали народом, чи є справді повнокровною нацією? Ось тоді, коли ствердно відповімо на це запитання, будемо жити.

А наші негаразди нагадували про себе й у Чехії. Пригадую, десь у сімдесятих роках югослави були черноробами Європи. Сьогодні наші співвітчизники поступово витісняють їх. На найважчих виробництвах, на найнепрестижніших роботах трудяться сьогодні українці. За мізерну платню, з ненормованим робочим днем. Колись Україну, її народ представляв у Чехії, скажімо, професор О. Бочковський, дискутуючи з її президентом, сьогодні нас частіше пізнають через наш кримінальний світ (мафію, проституцію тощо). І вони, на жаль, більш представницькі, ніж візити наших науковців, митців, зрештою й урядовців. Тим часом, вивірюються з Чехії сторінки української історії. У Подєбрадах, у замку, де протягом тринадцяти років працювала українська господарча академія, не пам'ятають про це ні працівник замкового музею, ні викладачі інституту іноземних мов. Такі реалії, і ради цього мусимостати і станемо на ноги, щоб зайняти належне нам місце у слов'янському світі. Джерелом оптимізму мусять бути наша багатовікова історія і така її промовиста сторінка, як українська Чехія 20-30-х років нашого століття.

У передостанній день, за сімейною традицією Маланюків, ми вирушили в пішохідний похід до м. Пругоніце, до ботанічного саду Чеської академії наук, до місця, де володарює її величність

природа. А наступного дня я прощався з родиною Маланюків. Бракувало слів висловити їм свою вдячність за змогу зустрітися з Чехією Євгена Маланюка, за безкорисливо передані мені для опрацювання ксерокопії рукописів поета, його щоденників, фотографій тощо. Робота над ними, як, до речі, і глибше осмислення пройденого, ще попереду.

Я радів, що поїзд із Праги від'їздив опівдні і я мав ще змогу з вікна спостерігати цей чудовий край — Чехію. Ось довгий час залізнична колія йде поряд русла річки-трудяги Лаби, ось Пардубіце, й знову згадую поетові рядки: “Знов Пардубіци, Лаба і лани, де літо й осінь випало пожити”.

Прага-Кіровоград, червень-липень 1995 р.

Євген МАЛАНЮК

ПРАГА

Дмитрові Чижевському

*Вулиця, де мешкав доктор Фауст.
Чорний вхід. Над поверхами — ніч.
Десь алхеміки готують страви
Під байдужим зором сичих віч.*

*Там шиплять і дзенькають реторті,
Під тиглями — підозрілий жар.
Хтось трагічно дискутує з чортом.
В павзах хрипно дихає дзигар.*

*А насправді — просто місто Прага.
Перша. Потяг спізнено давно.
Нас хмелить філозофічна спрага,
Хоч пили і каву, і вино...*

1925.

У Чикаго з виступом про Максима Рильського. 1963 р.

Нью-Йорк Євгена Маланюка

1. У "каньйонах Бродвею"

Давнішня мрія дістatisя
Маланюкового Нью-Йорка,

таємничих картонок з поетовими архівами, що була, як примара, здійснилася. Вона не обманула очікувань, хоч певну несподіванку таки подарувала. Аби прозорішою і зрозумілішою була її сутність, вдамся до спогадів з чеської мандрівки слідами Є.Маланюка. В аудиторіях Карлового університету, в читальніх Слов'янської бібліотеки у Празі і навіть у кроках Карловим мостом, оспіваних поетом, мені якось зримо відчувалася присутність Маланюка, його дух. Ця причетність митця до моєї з його сином Богданом мандрівки містами й місцями його молодості творила якусь особливу атмосферу, допомагала нам у старій Празі й Подєбрадах, і в далекому моравському Кунштаті. Натомість у "каньйонах Бродвею", як влучно характеризував місто сам поет, його сліди губляться. Цей стомовний Вавилон миттєво поглинає в собі все і всіх, розчиняючи в собі Людину. Згодом у поетових записниках знаходжу суголосний моїм враженням від міста запис: "Тут немає і не може бути місця для *home libre'a*. Тут не враховується Людина взагалі".

Ось ідемо старою частиною Манхетена, і мені показують будинок, де Є.Маланюк працював у креслярському бюро. Скільки разів я ще вдома, в Україні, намагався уявити його собі, домислити за кількома фотографіями та поетовими віршами. Адже ж кілька років життя віддав йому поет, трудячись за столом, кленучи своє інженерство, але й живучи з тієї праці. Тепер він ось,

тереді мною. У пам'яті відразу ж воскресає поезія "Спогад", народжена десь за тими вікнами, при креслярському столі: "*І все частіш пригадується синь/Херсонщини, дитинства краєви-ди...*". Але вона чомусь "не звучить", не дається в цьому заполо-ченому гамором, шаленим рухом місті. Будинок тікає від мене і убиться в ряду приліплених одна до одної споруд, з одороблом зажких металевих пожежних сходів на фасадах, так знайомих з телевізійних фільмів.

Згодом, уже в архівній тиші Української Вільної Академії Наук, ще мені довелося провести майже всю весну, намагаюся повернутися до ревізії пережитих мною почуттів. Натомість приходить либинне розуміння стану митця-вигнанця. Поета, захованого іа роки за склом акваріума креслярки, зігнутого над нелюбим іому кресленням технічних схем, якому крізь скло зусібіч юглядає чужий металево-бетонний світ. І світ той – даність, яку юєт змінити не міг, яку не сприймав до останнього свого дня.

I зламалось. I вже ні зростити, ні склеїть.

Дні проходять, як риби на темному дні.

Прямокутник блакиті в проваллях Бродвею.

Хвилі каменю й криці. Безсонні вогні.

(“Думи”, 1954)

Саме тому й тікала душа його туди, де “*стихія степу, сонячна
Синюха, /Граніти скель і вітер верховий*”.

Ось так несподівано мені відкрилася глибина життєвої катастрофи Маланюка, поета і людини, драми, визначення якої – амота і стражданність. Вона прочитувалася й раніше, в останніх збірках письменника, але найповніше дала себе зрозуміти іше в “*безсонячних щілинах Манхетена*”. Дарма, що згодом, ут же, в США, доведеться чути від багатьох його сучасників таїже одностайну характеристику поета як чоловіка компанійського, який любив товариство і себе в його центрі, любив жінок, та в досить друзів і навіть міг скористатися з того. Дарма. За прибраним ще в Європі іміджем гордого, незламного і нескоріюго поета і воїна (якому він не зраджував і на американському континенті) заховувалася гірка драма людини, яка не лише втраила родину, залишила слов'янський світ, але й гостро пережила фатальне невідбуття своїх оптимістичних пророцтв і даремну ієзплідність поетичних інвектив супроти власного народу, що тали б пробудити його, змусити стати нацією, державою.

Та поетова роздвоєність по-різному трактувалася сучасниками. Наприклад, професор Ю.Шевельов у нещодавно оприлюднених спогадах пише: “*Мій Маланюк був суцільна гра. Він грав пана, грав розбещене, безпорадне дитинча, він грав сальонового балакуна з тих, кого Блок називав “испытанные остряки”, грав поета-трибуна, нового Шевченка, автора другого “Послання”. Він був самозакоханий, він хотів мати якщо не рабів, то жур.*” Зіставляючи зібрани мною спогади, судження сучасників, не такі аж категоричні і різкі, можу погодитися чи не з усім сказаним шановним Юрієм Володимировичем, з яким довелося спілкуватися в США. Хіба не сприймаю оте “грав автора другого “Послання”, тільки тому, що цьому суперечить сам зміст згаданого твору. То не трибунний твір, а швидше констатація відчая, розчарування, зневіри, це легко прочитується і аж ніяк не надається до пафосного ряду цитати. Проте у сказаному лише половина правди.

Так, Маланюк грав трибуна на численних зустрічах з українською громадою, частіше читаючи поезії гніву і болю, творені ним між двома “ісходами”, яких, однак, чекала і вимагала аудиторія. І грав, бо внутрішній злам, конфлікти із собою “трибуном-державником, поетом” не почутим читачем, стався ще напередодні другої світової війни. І в тому дійстві не було фарсу. Як і раніше, була трагедія свого народу, а ще власна драма митця, душу якого точили сумніви, що згодом вилилися рядками: “*Купив цей час фальшивою ціною: / Ісходом, втечею, роками болю й зла. / А треба було власті серед бою / На тій землі, де молодість цвіла*” (“Війна”, 1966). Це вірші не з архівів, а оприлюднена позиція-зізнання поета, народжена отими мукаами потреби (виправданої і необхідної) бути трибуном і частіше неузгодженої з тими потребами душі, що гвалтом кричала:

І треба ж було все життя тримтіти,
І сліпнути у нетерпучім сяїві,
Щоб ось тепер зненацька зрозуміти,
Що вірші були зовсім зайві.

(“І треба ж було...”, 1966)

Грав, але й чи велика біда грati лише себе самого, може, трохи вчорашнього. Адже ж незмінним залишився його герой – “*каліка смерд, такий він і донині*”, а життєві повоєнні сюжети з долі свого народу лише підсилювали звучання його творів. Більше того, Маланюк захоплювався тією грою, тікаючи від себе сьогод-

нішнього, отого, що, заховавшись у своїй “одноосібній” кімнатці, записував до нотатника: “*Ось знову прийшла чорна смуга – хороби, невдачі, життєва безпорадність і, власне (мимо всього) терпка і пекуча самота.*

Господи, поможи мені! Ради сина, ради дружини моєї любої і єдиної.

Святий Пантелеймоне Зцілителю, врачивателю душі й тіла, моли Бога за мене.

Знаю, що все це – заслужено десятикратно, що один із моїх гріхів вистарчив би для цієї кари.

Прости мене грішного й недостойного, Господи!”(16.08.1951).

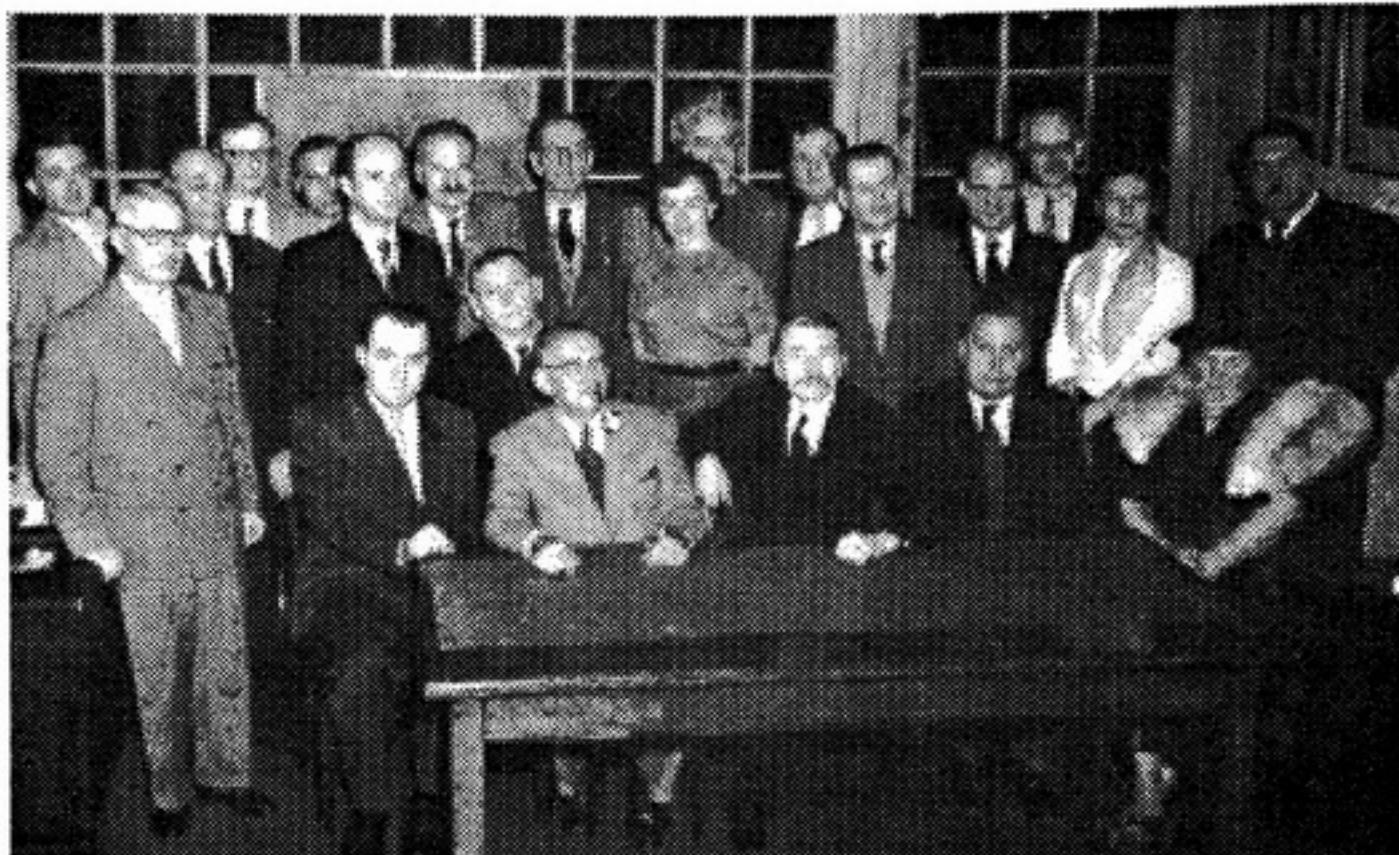
Це принагідний записи поміж рукописів віршів. Нотатки поета, який змушений був доживати у місті, де “квіти не пахнуть / Люди без сердець”. У світі, в якім “часом здається, що Христос ніколи не рождався і не вмирав. Безсенсова ність бездушного тут життя – є цілком дохристиянська”(7.07.1954).

Тому з радістю відгукувався на кожне запрошення на виступ: “Шановний Приятелю! Вибачте за олівець, бо пишу в бюрі щоб не відкладати. Отже 16.03. час матиму. Напишіть точний час початку і адресу, куди маю заїхати. Не уявляю собі Ваш програм. Добре було б мати трохи музики, хоч би й грамофону (Гріг, Бетговен, Шуберт, Сметана). У мене є готовий відчит: “Постать Франка”. Чекаю дальших “розпоряджень”. З пошаною Е.Маланюк”.

Слідом за Ю.Шевельовим я скажу: оце мій Маланюк, який більше правдиво мучився і карався, ніж грав, і то легко простежується, зокрема, в його чотирьох американських поетичних збірниках. Я ж мав щастя ще не раз у тому переконатися, працюючи з благословення президента УВАН професора О.Біланюка, з поетовими архівами, рукописами поезій, статей, есе, десятками письменників щоденників та записників, безцінним скарбом, дбайливо збереженим для нащадків працівниками УВАН.

Ось тут, у добротному триповерховому будиночку УВАН на Манхетені, на 100-й вулиці, поміж Бродвеєм та Амстердам, посправжньому присутній дух Євгена Маланюка. Ми з колегою Володимиром Панченком ще тільки переступили поріг УВАН, як член управи, директор канцелярії (а неофіційно й цілком справедливо – академічна мама) пані Оксана Радиш-Міяковська, ще не привітавшись, сказала: “*Цей поріг переступав Євген Маланюк*”. Переступав як доповідач академічних заходів, як член

філософської секції УВАН. До речі, про те, що Маланюк був членом цієї секції, одного вечора раптом згадала сама па Оксана і кинулася шукати фотографію з відкриття секції, копіякої передала для нашого музею. Та фотографія вельми цікавить й тим, що доповідачем на відкритті був професор Д.Чижевский, а учасником зібрання – син випускника Єлисаветградської реального училища Євгена Чикаленка Левко Чикаленко.

Відкриття філософської секції УВАН у США. Сидять: у першому ряду другий Дмитро Чижевський, у другому ряду — Євген Маланюк. Нью-Йорк. 1956 р.

Доля ж розпорядилася так, що саме до Академії, до цієї національної скарбниці інтелектуальної спадщини української емграції, був переданий архів Євгена Маланюка. Втім, поет присуній тут не тільки своїм архівом. Його можна зустріти і серед 33 приватних колекцій архіву-музею. Наприклад, у зібранні Оксан Лятуринської чудова добірка поетових листів. Багатий матеріал містять фонди польських таборів інтернованих вояків УНР, архів німецьких таборів “ДіПі”, громадських організацій тощо. Книг поета гідно представлені в академічній бібліотеці, яка нараховує понад 50 тисяч книг.

У стінах академії стала ще одна, трохи несподівана для мен зустріч, скажемо, з пам'яттю про поета. За академічною традицією гості мають виступити з доповіддю. Ми обрали для розмов

наші подорожі: я – до Чехії Є. Маланюка, а В.Панченко – свої мандрівки до Франції В.Винниченка. Ставши за трибуну, я розгубився, виступ вийшов нервовий і зібганий. А причина в тому, що вже за трибуною я збагнув, що маю вперше (!) виступати перед людьми, які знали поета особисто. Більше того, поет Леонід Лиман був добрим приятелем письменника, багато допомагав йому, працюючи в бібліотеці. Пані Мар'яна Задоянна – учениця Маланюка ще з Регензбурзької (Німеччина) таборової гімназії (він навіть давав їй приватні уроки з математики), доктор Ігор Гурин працював з поетом у креслярському бюро, пані Оксана Радиш зустрічалася з ним на відпочинку на “сумівці” (табір Спілки Української Молоді) в Елленвіл... Тож цілком логічно, що з хвилюванням справитися було важко.

2. Незнаний Маланюк із архівів УВАН

Чого чекалося від письменникового архіву? Звичайно ж, нових відомостей до життєпису митця, нових і незнаних творів. На щастя дослідників, Маланюк залишив по собі багату спадщину, що склала його персональну колекцію в УВАН. Це рукописи та машинописи творів, робочі зошити, записники, невелика бібліотечка, особисті речі, документи. Ще раз наголошу – все це дбайливо збережене, а нещодавно ще й професійно і добросовісно описане співробітницею академії Тамарою Скрипкою, яка й була моєю провідницею і порадницею у роботі над архівом.

Хоч, справедливості ради, варто зазначити, що фонд Маланюка практично не використовувався протягом цілого тридцятиліття. Десь у сімдесятих роках заглядав до нього Олександр Семененко, працюючи над розділом про Маланюка для своєї книги “Харків, Харків...”, і лише в останні роки з’явилися поодинокі публікації архівних матеріалів. А працювати є над чим. Архів дає відповідь на чимало запитань, які виникали перед дослідниками життя і творчості Є.Маланюка.

Найперше це недруковані поезії письменника. Невеличка течка творів російською мовою з часів перебування у польських таборах інтернованих вояків УНР з років 1920-1922 нарешті позбавляє дослідників необхідності висловлювати припущення, що починав писати поет російською мовою. Більше того, гімназичне захоплення віршуванням, що велінням часу було російсь-

комовним, тривало до 1923 року. До речі, архів дає можливість познайомитися зі зразками учнівської творчості Є.Маланюка. Щоправда, за авторськими записами з пам'яті, зробленими у 1945-1964 роках. Ось, наприклад, твір "Портрет" ("Автопортрет"), датований в різних записах 1911, 1913 роками.

*Лицо мое – о, жуткие черты
Невиданной эпохи кондотьера!
В них странствий ритм, пугающая мера,
Как грешных душ застывшие мечты.
На лбу волос тяжелая портьера
Под нею светит дивная звезда –
То гений зла или слепая вера?
И вечера двух глаз, и алчные уста.
Пусть угадает Мунк и кистью жутко-серый
Начертит вопль лицо одевших черт.
Постигнет этот дьявольский концерт
Бровей и глаз, и гения и веры,
Ноздрей и рта. О, символы примеры,
Последних агоний предчувствие и – смерть.*

А ось вірш "Мобілізація" написаний, як свідчить сам поет, вчораши нім випускником реальної школи у серпні 1914 року і навіянний тотальною мобілізацією, викликаною початком першої світової війни.

*Согнали с покинутых пашен,
Остался там хлеб сиротой.
Был взгляд их бессмыслен и страшен,
Был страшен пронзительный вой*

*Оставшихся жен. И, как стадо,
Угнали их сомнутым рядом.*

*Резвились лишь дети. О, дети! –
Просили гостинцев прислать –
Отец ничего не ответил,
Лишь билась и плакала мать.*

*Прошли. Только ветер повеял
И прах над землею зареял.*

Мій раніший досвід роботи з поетовими нотатниками із празького архіву поета (збережений дружиною Богумілою), ретельне дослідження публікацій його творів у періодиці між двома війнами, змусили свого часу зробити висновок, що письменник прагнув максимально оприлюднити свої твори. Отож особливих сподіванок зустріти в архіві недруковані поезії не було. А дійсність довела протилежне. Десятки творів 1947-1948 років, так само початку п'ятдесятих, причому тоді ж відредагованих і переписаних, так і залишилися лише на сторінках поетових записників. Надчиною того ще варто буде поміркувати. Сьогодні ж можна лише висловити припущення, що у цих поезіях надто відчутний душевний злам письменника викликаний другим “ісходом”, новими таборами Німеччини, пошуками праці в чужій Америці, а поет, очевидно, не хотів щоб таким його знав читач.

*Не попрощалися і розійшлися.
І ти тепер – у вітрі, зорях, віршах.
Земля все та ж, і люди, як колись,
Лиш наша путь все довша і все ширша,*

*Так ширша, що й згубитися всамраз,
Бо вже нема ні знаків, ні законів:
Куліш замовк, в “Кобзар” вернувсь Тарас,
З тайги не чути безіменних сконів.*

*Тих, що могли пророкувати – нема,
А, що народжувалось, – в лоні вбито.
І роки попеліють крадькома
Без зор, без догмату, без заповіту.*

27.08.1947. Хімзее.

У цитованому творі маємо традиційний діалог поета зі своєю обраницею, нареченою, дружиною – Україною. Ось тільки цілковито протилежний пафосу і настроям міжвоєнної творчості. Втім, серед недрукованих віршів із нотатників та записників є твори інтимної лірики, поезії ностальгійної тематики, вірші-роздуми тощо. Вони ще потребують свого прочитання та осмислення. Тим часом, вже тепер можна погодитися з думкою літературознавця Г.Сивоконя, який, лише оглянувши свого часу із картонками із творчою спадщиною Є.Маланюка, припустив, що там

на дослідників чекає чимало незнаних поезій, які являть зовсім іншого поета.

Письменникові нотатники. Їх чимало, одних лише записних книжок понад п'ятдесят. На їх сторінках розсипано багато цікавих записів, спогадів, роздумів, вражень. Усе це також потребує розшифрування, упорядкування та підготовки до друку, оскільки несе неймовірно багату інформацію, яка допоможе глибше пізнати і зрозуміти Євгена Маланюка, поета і людину. Нотатники та записники поета не можна вважати щоденниками в традиційному значенні того слова. То швидше робочі зошити, що в них щоденникові записи сусідять із чернетками віршів, із математичними рівняннями, зі словничками українських слів. Власне щоденникові замітки принаїдні і спорадичні, але вражаючої відкритості, оголеності. Вони інколи як занотована сповідь письменника. Ось як цей запис послання до сина, зроблений в Регензбурзі 8 вересня 1946 року.

“Сину єдиний!

Не маю навіть певности, що Тебе побачу – так гірко мені сьогодня. Снився Ти мені якийсь блідий і виснажений, аж голубий і прозорий.

Сину! Кожен день бачу Тебе: то ще маленького, в колисці, то як вже стоїш в своїй комнаті на Неподлегlostі 159, мешкання 94 у Варшаві... Тепер того вже нічого немає – ані колисочки, ані помешкання нашого, ані дому того великого, де пройшло Твоє дитинство, ані Варшави, що була твоїм місцем народження. От сиджу – твій нещасний батько, емігрант вдруге вже, сиджу в чужім домі і у найнятій комнаті, сиджу так близько від Чех – всього кілька годин їзди, – але так далеко. Вже другий рік не бачу ані Тебе, ані Мами. Як подмух вибуху вдарила доба в нашу прекрасну родину, що її, здавалося, ніщо людське розділити не може, і от вона насильно розбита надвоє. І половини її розкидано далеко від себе. Я попрощається з Тобою десятилітнім, а от Тобі вже дванадцять літ. Мама писала, що Ти вже просиш перше “доросле” убрання. І я не бачив того...

Який страшний гріх мав батько Твій, що Бог так страшно покарав його? Часом пригадується, що, незадовго до від'їзду, батько вдарив Тебе. Вдарив Тебе, бо нерви його не витримували передчуття розлуки. Але вдарив... Пам'ятаю Твій ображений плач. Може це був той гріх, що за нього так тяжко, так страшно караюся, другий рік не бачу ані Тебе, ані Мами. Чи Ти молишся?

*Може б вимолив про-
бачення для батька і може
б родину нашу Бог зцілив
і вона б зрослася знову.*

*Вже два місяці минає
завтра, як мама до мене
не писала. Два місяці
щохвилинного, щосекунд-
ного очікування, чим далі,
тим гіркішого й більш
страдницького, й...
безнадійнішого.*

*А одна лише тінь думки,
що з Вами обома щось
сталося, змушує сивіть
моє волосся і холодом
мертвить моє виснажене
серце так, що воно зупи-
няється. Помолись за
батька!*

*Немає пестощі, якою б Тебе батько тепер не попестив би.
Немає дарунку, якого б Тобі батько тепер не дістав – хоч би з
дна моря.*

*I не було б радости на світі більшої, як Тебе побачити і знову
біля себе мати. О, сину мій, якби це Ти тепер міг зрозуміти!..
Навіть – страшно сказати – любов моя до Твоєї матері – дс
найдосконалішої людської істоти – видається зблідлою в
порівняння з тим нестримним вульканом болю, муки, вогня й
пристрасити, що називається батьківською любов'ю до Тебе.*

Вечір. Біль”.

З часом, уже в Америці, цей біль озветься на сторінках
нотатника поезією “Синові”:

*Вже майже звик: мене немає вдома,
А віддалъ – та ж. I йде за роком рік.
I все гіркіше, все смертельніш стома:
Доба пройшла, і мій скінчиться вік.*

Інтерес для дослідника становить кожен рядок з його нотат-
чиків. “Липа і я, ми були (як Дараган, Мосендр, Чирський) –
“солдати” войни – цим все сказано. Решта – фельдшери, шкраби

У гостях у поета син Богдан Маланюк.
Нью-Йорк. 1964 р.

й малоруські актори", – так 23.09.1967 року схарактеризував Є.Маланюк покликання свого покоління між двома війнами реченням зі сторінки записничка.

Письменник щедро залишав свої думки на програмках урочистих академій, на окремих аркушах, на сторінках книг. Так на авторському примірникові книгу "Остання весна", митець записав олівцем свої роздуми з нагоди прочитання щойно видрукуваної книги: "Я досі не знаю, чи я справді поет. Поезія – це, перш за все, – магія. Читаю свою останню книгу – і магії не відчуваю. Є багато роздуму, мислі (об'єктивно – це треба, але – для мене, суб'єктивно...), може кун(нерозб.). Але немає електричності, подиху, ті температурності. А є, здається, втома... 14.02.1959. N.J."

А ще ж творча спадщина письменника – це статті, нариси, есе, багата публіцистика. Зрештою, це майже безнадійна справа – намагатися представити кількома сторінками такий багатий архів письменника. Бо ж він цікавий навіть, здавалося б, дрібним спостереженням. Ось у бібліотеці поета звертаю увагу на те, що в газетах та журналах з України Є.Маланюк виділяє ім'я Ліни Костенко. Тут же знаходжу понад п'ятдесят творів поетеси, зібраних з різних видань та переписаних від руки. А на сторінках з поезіями Драча, Вінграновського, Симоненка звертаю увагу на підкреслені олівцем окремі рядки, образи, поряд з якими написано: "Ліна Костенко".

Ділюся своїми спостереженнями з Тамарою Скрипкою, а вона розповідає про те, що Маланюк намагався передати своє захоплення поетесою самій Ліні Костенко через подружжя Івана та Наталки Даниленків, які збралися 1968 року їхати в Україну. Мені пощастило відвідати цю родину, що мешкає неподалік Філадельфії, та почути цю історію з перших уст. Товариство інженерів Філадельфії запросило 1967 року поета на вечір. Зупинився Маланюк у родині Даниленків. За розмовою з'ясувався намір Даниленків відвідати Київ. Ось тут і попросив письменник пані Наталку обов'язково знайти в Києві Ліну Костенко, стати перед нею на коліна і сказати, що то перед нею стоїть поет Євген Маланюк, який таким чином вітає її як найвидатнішу українську поетесу. Пані Наталка виконала поетове прохання лише 1989 року, коли Ліна Костенко виступала з доповіддю у Філадельфії.

У письменниковому архіві є кілька сторінок чернеток Маланюкових студій над творчістю Ліни Костенко, а статті немає,

евно, поетові не вистачило часу, адже ж добігав останній рік цого життя.

І. Єлисаветградські гімназисти на берегах Гудзону

Ні, я не відступаю від теми Маланюкового Нью-Йорка. Ще до д'їзду планував собі спробувати знайти у США сліди поетового зиятеля ще з гімназійних часів Олександра Семененка. Під юс другої світової війни доля закинула його аж до Бразилії. У зрезні 1957 року він листовно “знайшов” Євгена Маланюка в ю-Йорку, а через три роки і сам перебрався на берег Гудзону у свого єлисаветградського товариша. У 1976 році Семененко дав чудову книгу спогадів “Харків, Харків...”, у якій вмістив іплі нариси про Євгена Маланюка, Миколу Левицького, свого брата історії в Єлисаветградській чоловічій гімназії Миколу Ієзка, театральну Єлисаветградщину.

Моя зустріч з ним відбулася. Точніше, із його надзвичайно скавими листами до поета, які містять чимало цінної інформації у життєпису Є.Маланюка (на жаль, листи письменника до Семененка не збереглися). Ось, наприклад, витримка із листа з 14.12.1959 року: *“Нарешті для Вашої духової генеалогії Ви дали трохи матеріалу. Це про Олю Ю.*

Дуже це, дуже важливо для формування нашої душі. Розумію вас, коли тричі підкреслюєте, що як поет Ви обов'язаний ій же багато. Розумію, що тут мова йде не тільки про писану літературну творчість, а про всі ультрафіолетові промені людського життя. Як буду живий, спробую написати (хоч писати мені не зможу) про Єлисавет – як тло юності поета, маючи більше на увазі Вас, ніж себе самого.

По Дворцовій, по нашій Дворцовій, як і ми, рabi Божі, років шідцять-тридцять п'ять перед нами, як з Реального училища вишли, марширував Фаня Тобілевич, потім Саксаганський. З ерлигою” в руках, як оповідала мені одна стара наша землячка. Ось, й вона була Олею Юзковою для Фані Тобілевича”.

Семененко згадує гімназистку Олю, яка була юнацьким хопленням Євгена Маланюка, захопленням, що, як видно з листа, чимало прислужилося його становленню як поета. Це їй він присвятив поезію “Четыре фрака на эстраде...”(1915) уривок якої пропонуємо увазі читачів:

*Сегодня вокзал стал эстрадой —
Цыганский романс не пропет,
Но в тайне лилового взгляда
Остался невременный след.*

*И все проходили, спешили,
Не думал никто и не знал,
О странной и сказочной были,
Расцветшей сквозь затхлый вокзал.*

*Что там, где в крохмальных салфетках
Почила тоска у стола,
Мгновений прекрасных и редких
Прошли золотые крыла. (1915)*

Цей лист ("як буду живий, спробую написати... про Єлисавет") та інші дають підстави говорити, що Маланюк заохочував Семененка до написання спогадів, отже, появі на світ Божий книги "Харків, Харків..." маємо завдячувати йому. А Семененко був просто захоплений мандрівками в місто їхньої юності у листах і це йому добре вдавалося: "З Вашою характеристикою Вашого батька мені було приемно познайомитися в тій газеті (идеться про спогади Є.М. про родину, друковані в мюнхенській "Літературній газеті". – Л.К.). Нелегко оцінити близьких нам людей, бо природні почуття мусять переважувати спокійну й безсторонню оцінку. Слава Богу, Вам удалося з люблячою усмішкою сина зрозуміти і дати іншим побачити одного з ідеалістів кінця XIX століття; своєю присутністю вони одухотворили Архангороди нашої землі. Їхні духовні інтереси були широкі, їхня жадоба знань і любов до книги була не зв'язана з думкою про кращий заробіток, вони були природні. Так само як була природня любов до співу. Це було прагнення краси. Ні – це не були невдахи. Вони були б творцями релігійних і національних громад, коли б жили не в тому безцерковному і національно звалашному віці. Але, на їхнє щастя, вони жили ще в цілком "буржуазному", тобто грошовому суспільстві. І через те вони ще впливали на формування загальної атмосфери. Пам'ятаю добре козацьке обличчя Вашого батька". До речі, ці мандрівки в Єлисавет гімназичної юності не минулися даремно і для Є.Маланюка. Саме завдяки їм у письменникових нотатниках з'явилося чимало

ласних спогадів про родину, Новоархангельськ, реальну школу, Юлю Юзкову. Зрештою, саме тоді записалося до поетових доденників кілька його учнівських віршів.

*Радість зустрічі з приятелем ще з гімназійних літ
тександром Семененком (посередині). Фото 60-х р.р.*

Тож зустріч з листами О.Семененка була радістю для мене, але сподіваною. А ось знайти в архіві сліди цілого Гурту єлисаветградських гімназистів, яких доля занесла далеко від рідної землі, аж за океан, я не чекав. Моїм гідом і провідником у світі єлисаветградської колонії став нашадок героя Віт-

изняної війни 1812 року генерала Емануеля, однокласник Маланюка по реальному училищу, Кирило Емануель. Його історія можна назвати біографією покоління випускників єлисаветградських гімназій 1914-1915 років. А дісталася тому поколінню злегка доля. На більшість із них чекали офіцерські посади на ронах спершу світової війни, а потім громадянської. В останній – зрідко були вони по різні боки фронту. Наприклад, реаліст Емануель був у Добровольчій армії, а Є.Маланюк – у Генштабі йська УНР, гімназисти О.Семененко за Центральної Ради був звітовим інструктором Центральної ради в Єлисаветграді, Іван уценко за УНР працював у міністерстві у Києві, а їхні старшокласники служили в Денікіна, Врангеля.

Перш ніж запропонувати фрагмент із листа Емануеля до Маланюка, варто на хвилинку повернутися у старий Єлисавет. Справа тому, що старшокласники чоловічої гімназії, реального, комерційного та юнкерського училищ, випускні класи жіночої гімназії зазом проводили студентські вечори у приміщення Громадського брання, зустрічалися на балах в чоловічій гімназії, отже знали ще одного. Наголошую на цьому лише для того, щоб пояснити члею імен, які наводить у листі К.Емануель. Із десяти сторінок

листа подаю лише невеликий уривок, але він дає можливість не тільки сповна пізнати долю єлисаветградських гімназистів, а й на прикладі одного лише покоління простежити, яких неймовірних втрат зазнало місто: людських, матеріальних, моральних.

"Мой полк занимал позицию на Перекопе в какой то Чертовой балке, был обойден красными и мой эскадрон, пользуясь таким положением, рассыпался кто куда мог и некоторые, добрались до железной дороги, двинулись в родные края. Так уцелели Коля и Ваня Шевченко, мои соседи по даче, и Александр Мюллер. По слухам они работают, в каком то колхозе возле местечка Ровное. Генрих Мюллер находился на станции Джанкой, а потом жил в Югославии. При прорыве фронта был тяжело ранен в живот Саша Коробко и при отступлении оставлен живым под скирдой соломы т.к. дальше из-за мучений нельзя было везти его на подводе."

Тяжело было эвакуироваться одиночке. Среди эвакуировавшихся, знаю, были: Саша Ристенко, Костя Ильченко, Козачинский, которые по слухам попали в Бразилию, а Саша Горбов в Бизерту (Франция). В Болгарии встретил Грица и Васю Шевченко, Короленко, Колю Фальца, Клесова, поручика (без руки). Все они во Франции. По дороге из Болгарии до Франции встретился с Васей и Колей Чистогановым. Павло Голост жил во Франции, потом уехал в Южную Америку. Из Белграда уехали и Таня и Нюта Вихляевы, тоже во Францию. Там же живут Миша и Надя Журавские, а их брат Толя ярый коммунист. Юра погиб в Добровольческой Армии. Женя Коробко, брат Саши, которого оставили под скирдой, окончил в Белграде университет, был уездным доктором, но остался в Югославии как подданный. Северин Некора тоже доктор и его брат Константин остались в Югославии. По Елисаветграду Костя Петров, Вася Корнилов, Ваня Квятковский и Саргани старшие нас погибли в русском корпусе в Югославии.

Мой отец, ты знаешь, Папа был председателем родительского комитета Елисаветградского Реального Училища, иногда приходил на уроки, расстрелян в конце 1937 или начале 1938 г. Тогда же расстрелян и брат младший Константина, Андрей. Мои старшие братья Николай и Марк (гимназист) так же были при отступлении в Польше. Вернулись в Крым и с Корниловскими полками попали во время эвакуации в Болгарию. Марко живет там, а Николай т.к. был в русском корпусе в Югославии

жейчас здесь в Америке. Марко как давно болгарский подданный... решил в 1958 году поехать в Елисаветград побыл там два месяца и благополучно вернулся. Много писал о Елисаветграде... Даже мертвых в склепе моего фамильного кладбища вытаскивали наружу, а прадеда героя Отечественной войныпустя 95 лет со дня смерти, поставив гроб стоймя к колоне расстреливали. Вместе с этой вооруженной бандой двигалось триличное число зевак из города. Народ Богоносец!".

Кирило Емануель розповідає, що вночі батько зібрав рештки 4 поховань зі склепу та ще раз їх поховав. Про цей багатостражальний склеп згадує і О.Семененко: "Зі мною разом у гімназії юв Марк Емануель, нащадок героя Отеч. Війни 1812 р. – медаль юму дали в століття війни. Садиба на Бобринецькій шосі. Там у помі Емануеля ранньої осени, ні, ще взимку 1915 р., справляли ю стодніовку (гімназична традиція відзначати 100 днів до юстинського дзвінка. – Л.К.). Великий парк, а в ньому могила генерала – предка. Після революції народні маси розбили труну розтрощили пам'ятник, кості викинули. Цей рід був, певно, орногорський. Це з тих сербів (Адабаші, Хорвати), що озтолилися в українському морі".

Але повернімося до цитованого листа Емануеля. Лише в аведеному фрагменті названо понад три десятки гімназистів, які залишили Батьківщину. Що чекало їх у більшовицькій країні? а це запитання теж можна знайти відповідь у листі Емануеля. І є лише на прикладі долі його брата Андрія, розстріяного НКВС 1938 році. Трохи раніше він розповідає, як після звільнення лісавету (від більшовиків) до них у Добровольчу армію влилися "после сидения по тюрям" Вася Шевченко, Фальц, Толя рабатковський, Юрій Магден, Володя Емануель, Ваня ременецький". Коли я перечитував цей лист в УВАН, то ригадалася доля 32 гімназистів Златопільської (Новомиргород) гімназії випуску 1919 року. З них один-єдиний дожив до старості.

На початку 60-х років у Нью-Йорку зустрілися колишні єлисаветградські гімназисти Женя Маланюк, Кирило Емануель, Шура Семененко, Костя Балич, Таня Ковальова, Микола та Сергій Юбельські, Ваня Лупенко, Ліда Кошиць. Кирило Емануель писав вгенові Маланюку: "Люблю встретить искренних друзей школы люблю тебя дорогой. Нашей встречей ты доставил мне большую радость. Это забыть нельзя".

На жаль, часу в них залишалося зовсім мало. Ось переглядаю лист, в якому Таня Ковальова дякує Маланюкові за співчуття з приводу смерті її чоловіка, а на звороті читаю дописане чужою мені рукою, що лист цей прийшов на Форест Гільс уже після смерті поета.

4. Український Пантеон у Бавнд Бруці

Така вже доля нації, яка не мала власної державності, що її провідники, герої протягом віків знаходили свій останній притулок у чужих землях. Мазепа й Орлик у Румунії, Калнишевський в Росії, Петлюра й Винниченко у Франції. А скільки ще тих рідних могил загублено по Прагах, Віднях, Гейдельбергах, Варшавах. А ще ж Сандромох і вся “Сибір неісходима”... Де нам мріяти про національний пантеон на власній землі. Вже не раз довелося розмірковувати над цією болючою темою. Згадалася вона і при відвіданні українського православного кладовища у містечку Бавнд Бруці. Ще першого приїзду і знайомства з кладовищем у нас із колегою В.Панченком народилася думка, що добре було б відзняти тут фільм, без жодного коментування відтворюваного. Хай об'єктив просто веде глядача від однієї могили до іншої, вчитуючись у прізвища та їх географію, переглядаючи написи на могилах. Їй Богу, то був би найкращий урок з історії, зі справжньої історії Вітчизни. Він спростував би надумані легенди про “купку петлюрівських бандитів”, що тільки й прагнула самостійності України. Показав би, хто творив ту історію в калейдоскопі міст, містечок і сіл Полтавщини, Запоріжжя, Січеславщини, Херсонщини та інших країв. І був би він особливо промовистим: упізнаваними нами вже сьогодні іменами, що складають гордість нашої нації.

Ми умисне визначили наступний приїзд до Бавнд Бруку саме на поминальну неділю. Хотілося, дякуючи збігові нашого перебування в США на Великодні свята, саме цього дня ще раз прийти на могилу земляка Євгена Маланюка і залишити в ній жменьку землі, привезеної з міста його дитинства та юності.

Служба у величному Храмі-пам'ятникові, спорудженному як символічний надгробок над мільйоном безіменних могил українців по Соловках і Сибірах, понижених голодом на власній землі, гнаних по чужих країнах у всьому світі, які поклали своє життя

а Україну, закінчилася. Величезне кладовище було велелюдним. Та могилі Є.Маланюка вже хтось був. На гробкові, гарно доглянутому, обсадженному квітами, лежала великолітня крашанка. І бережно відкопуємо у кутку нагробка землю і висипаємо своєї. Іражає контраст чорнозему і червоної, аж рудої, землі Бавнд-Бруку. Помовчали.

Жменя рідної землі до могили поета. Бавнд-Брук. 2000 р.

Якось миттєво промайнув у пам'яті Новоархангельськ зі матком землі біля базарної площа, де колись була хата поетових ітьків, центральний майдан містечка з погруддям поета. Згадався син Євгена Маланюка Богдан, який ще трохи більше року му збирався пройти батьковими шляхами у США, а тепер є, певно, зустрівся з ним у потойбічці.

Це ж скільки тисяч кілометрів віддаляє нас від рідного краю. Ало трохи лячно тої далечі і чужості цієї червоної цвінтарної іни. А скільки разів отак, мимо волі поета, вривався в його ідомість херсонський вітер із запахом вишень? Скільки він за ки й роки дослухався, як

Через гори і долини, понад океани

Крізь пущі і джунглі – пливуть день і ніч голоси.

То не пісня, не поклик, не клекіт. То зойк незбаданий –

Як останнє зітхання з останніх сил.

Багатолюддя, що дисонує з цим найтихішим місцем на землі, не дає зосередитися. Щойно висипавши всю землю до поетової могили, пошкодував, що не залишив хоч по дрібочці до інших могил своїх земляків з Єлисаветградщини. Бо вже в першому ряду важка плита з чорного мармуру засвідчує, що тут впокоївся архієпископ УПАЦ Володимир Малець з Новомиргорода. Трохи далі – колишній учасник визвольної війни, воїн УНР, олександровець Федір Шепель з дружиною Ольгою з Долинського району. А неподалік них старшина армії УНР, один із керівників селянського повстання на захист Української республіки у селі Глодосі Новоукраїнського району, письменник, автор чотиритомної повісті “Три покоління”, що розкриває історію села Глодоси за 50 років Фотій Мелешко. Тут же ще один єлисаветградець, адвокат та літератор, згадуваний вже нами Олександр Семененко. Вже друга світова війна погнала на чужину ще одного новомиргородця, що знайшов останній прихисток на Бавнд Бруці, Микола Понеділка, найвідомішого в українському світі США та Канаді письменника-гумориста, а ще чудового новеліста, прозаїка драматурга, перекладача...

А загалом людині, що хоч трішечки слідкує за сторінкам рідної історії, цікавиться політикою, літературою, мистецтвою України, не варто мати ані путівника, ані проводжатого. Бо вони особливо в старішій частині кладовища, не потрібні. Тут що напам'ятник – то ім'я.

Поряд з архієпископом Володимиром у першому ряду надмогильна гранітна колона над місцем спочинку останнього Прем'єр-міністра уряду УНР та багатолітнього глави уряду Україн у вигнанні Андрія Лівицького. З постаменту зчитую слова, звернені до нас, сучасників. Радію, що збулась незалежна Україна про котру говорив прем'єр. Аби ще стати їй справді демократичною і європейською державою. Нижче дерев'яний хрест. В засвідчує місце поховання художника Петра Холодного-молодшого, а також те, що колись (тим часом, дай, Боже, їй здоров'ю) до нього долучиться його дружина, донька А.Лівицького, українська поетеса Наталія Лівицька-Холодна, яка щойно розміняла дев'яносто дев'ятирік. У цьому ж ряду композитор Г. Китасти сестра Лесі Українки Ізидора, відомий правозахисник та в'язень радянських концтаборів генерал П. Григоренко.

Із могилою Євгена Маланюка сусідять поховання його к

мандира – генерала Івана Омеляновича-Павленка та поетеси й малярки Оксани Лятуринської. А далі Дмитро Донцов, Василь Кричевський, Роман Купчинський, Олекса Стефанович, Докія Гуменна, Тодось Осьмачка, Михайло Черешньовський, Святослав Гординський, Галина Журба...

Поминальна неділя дала нам унікальну можливість побачити і трохи поспілкуватися з кількома поколіннями української діаспори. Діди й бабусі приїздять сюди часто за сотні, а то й тисячі кілометрів (з Канади) не тільки віддати данину пам'яті предкам, але й зустрітися, поспілкувати. Обійми, слози, щира українська мова. Стриманіші їхні діти. Для них могили Маланюка, Осьмачки, Гуменної ще промовляють. Святість обов'язку – закон і для внуків. Але вони з великими труднощами знаходять кілька українських слів для спілкування. Вони переважно англомовні. Вони будуть приходити на могили бабусь і дідусів, згодом до них долучаться їхні батьки, і внуки-діти будуть приходити до Бавд-Бруку. Але чи знатимуть вони, що то за могили вояків УНР? Чи буде кому покласти крашанку на могилу Маланюкові, одному із найбільших українських поетів ХХ століття?

Це не риторичне питання. Проблема повільного вмирання української еміграції – це факт незаперечний. І ось там, посеред могил творців української державності, подумалося, що це таки проблема Української держави. Від швидкості її становлення як демократичної держави, сильної економічно, авторитетної у світі політично, залежить і доля української еміграції у США. Як свого часу еміграція була живильним джерелом державницької думки України, так тепер вже Батьківщина має подбати про своїх співвітчизників за межами держави.

Вгадую скептичні усмішки на устах читачів, мов, самі ледве животіємо. І все ж наведу приклад маленької Хорватії, яка щойно пережила страшну війну, яка ледве-ледве зводить кінці з кінцями, а у бюджеті на цей рік виділила мільйон доларів на підтримку своєї діаспори. Зрештою, не йдеться вже сьогодні про кошти. Ось наше відвідання США співпало з офіційним візитом нашого голови уряду. І в поминальну неділю наша делегація була в США, але не було кому підказати, ні, не приїхати до українського пантеону, то забрало б цілий день, а, принаймні, прислати до Бавнд-Бруку корзину квітів від В. Ющенка на рідні могили. Це було б значно більше, ніж мільйон доларів для сотень

людей, які прийшли тоді поклонитися предкам, бо ж тоді до пам'яті роду долучилася б пам'ять держави. І то була б найкраща відповідь на множені поетом Володимиром Біляївим запитання з його поезії “На могилі Евгена Маланюка”:

*Двоякісне перо – Його стилет і стилос
Навіки випало з поета мертвих рук.
Невже ж цим звершилось і завершилось –
Оця могила ї тихий Бавнід Брук?*

*I як остання шана і остання ласка
Для душ кількох, що прийдуть на могилу ту –
Посмертна і чужа до невпізнання маска
Утиснена у нагробка политу?*

Тим часом по тих могилах щедро гуляє рідний хрещатий барвінок і цвітуть чернобривці.

5. Жива ріка пам'яті

Нью-Йорк Євгена Маланюка, навіть з таким унікально багатим архівом, був би неповним без цікавих зустрічей з людьми. Пам'ятною буде організована в.о. генерального консула України в Нью-Йорку С.Погорельцевим наша поїздка до Вашингтона на прийняття з нагоди передачі Прем'єр-міністрові В.Ющенкові малярської спадщини Володимира Винниченка на Батьківщину. Нам випало бути свідками підготовки Тамарою та Валерієм Скрипками живописних робіт Винниченка до далекої мандрівки в Україну, бо ж зберігалися вони у фондах академії. А ще нам з В.Панченком випало у тій поїздці супроводжувати до Вашингтона професора Юрія Шевельова, патріарха української культурологічної думки, вченого зі світовим ім'ям, якому голова уряду мав вручити Шевченківську премію. Із Вашингтона ми разом з президентом УВАН професором О.Біланюком, віце-президентом, професором А.Кіпою, за наполяганням професора Т.Костюка, відвідали його 98-річного батька, професора Григорія Костюка, який так багато зробив для збереження і популяризації творчої спадщини В.Винниченка. Хай, можливо, це й прозвучить трохи з надміром емоцій, але то була надзвичайно пам'ятна зустріч, як і по-тиску руки професора зі словами-благословенням тому “що представляє Маланюка”: “Пишіть, то була велика людина. Старайтеся”.

Щойно після вручення професору Юрію Шевельову Шевченківської премії: Л.Куценко, Ю.Шевельов, В.Панченко, Т.Костюк. Вашингтон. Посольство України у США. 2000 р.

До Нью-Йорка ми дісталися о пів на четверту ранку. Юрій Володимирович, який вже переступив межу дев'яносто другого року життя, ні на хвилину не заснув і ми мали кілька годин дороги на спілкування.

Щедрим для мене було Небо і на інші зустрічі з людьми зі світу Євгена Маланюка вже з трохи молодшої генерації. Їхні розповіді, спогади, навіть дрібні деталі з життя письменника важливі для наповнення життєпису письменника останніх десятиліть. Адже ж, як це не дивно, але саме нью-йоркський період життя поета висвітлений досить скupo.

Тож п'ять років учителювання Є.Маланюка в таборах ДіПі поповнилися спогадами учениці поета М.Задоянної: *“Можу сказати, що в роках 1945-1949 в переселенчому таборі в Регенсбурзі в Німеччині я і мої колеги мали незвичайний пивілей проживати наші юні роки під наглядом нашого вчителя і господаря нашої класи Євгена Маланюка, який був з нами майже щодня. Почуття з якими він викладав його предмети – алгебру, геометрію та фізику – виявляли його велике зацікавлення та повагу до них... Він переживав успіхи та неуспіхи своїх учнів в*

науці і декотрим, включаючи й мене, давав приватні уроки математики, посвячуючи їм без винагороди і час свій, і труд”.

Відомо, що Є.Маланюк перший час у США змушений був працювати фізично. Кілька років він був ліфтером у госпіталі “Оверлук” у місті Саміт штату Нью Джерсі. На зустрічі в Науковому Товаристві імені Шевченка Євген Паранюк, якому теж довелося трудитися в тому госпіталі, розповів трохи комічний випадок з ліфтерських трудів Маланюка. Поетова душа бунтувала проти цілоденного стовбичення біля ліфта, то ж інколи він ховався з книгою по закутках лікарні. Проте розпорядниця госпіталю дуже швидко навчилася “вираховувати” ліфтера-книгомана. А виною тому був сам письменник. Захопившись читанням, він підсвідомо діставав з кишені маленьку лульку, з якою не розлучався ніколи, бо ж курив багато, і... на дим з'являлося начальство.

Переповів цю історію в академії пані Оксані Радиш, а вона принесла мені дуже цікаву фотографію. 1950 рік. Французький госпіタル на 31-й вулиці в Нью-Йорку. В уніформі прибиральників госпіталю сидить на відпочинку українська еліта: Василь Барка, Григорій Костюк, Левко Чикаленко, Оксана Чикаленко-Лінтверьова, полковник Бакум... З цього доводилося починати всім.

Згадує госпіタル у Саміті і Микола Сороколіт, що відгукнувся на моого листа: “*Працювало нас українців на той час яких 10 чи 12 чоловік і жінок. Як пригадую тепер, були серед нас два полковники з армії УНР, один сотник (Е.М.), капітан австрійської армії і один козак сіро- чи синьожупанник, а також один професор-історик на ім’я Заклинський. Як бачите, частину нашої громади можна назвати інтелігенцією тому разоми під час обідньої перерви були на високому рівні. Ініціативу майже завше мав Е.М.*”. Згодом чимало із чутого, пише М.Сороколіт, він знайшов у історіософських працях та есе Є.Маланюка.

Доктор Ігор Гурин згадував про спільні роки інженерства у креслярському бюро. Розповідав про відповідальне ставлення поета до роботи і, відповідно, про високий його авторитет як спеціаліста. Недарма ж, пригадую собі, його запрошували на підробітки навіть після пенсії, доручаючи окремі проекти. І поет з того заробітку радів, пишучи в листах до друзів, що йому ж потрібно думати і за сина. Тим часом пан Ігор повідіє про те, що перерви в роботі заповнював Маланюк-оповідач, який знав силу-силенну цікавих історій. Добре знав і шанував українську

підрядянську літературу. Захоплювався Бажаном, Сосюру називав великим талантом і боязким чоловіком, Тичину – зігнутим патиком, про Рильського – жодного поганого слова.

До речі, ця ж тема широго зацікавлення Маланюком літературою з радянської України ще раз зазвучала на зустрічі з неймовірно цікавою людиною Людмилою Волянською. Пані Людмила була активною діячкою українського руху, мала дружні стосунки з Дмитром Донцовим. Доктор Донцов та Маланюк були частими гостями в родині Волянських. Пані Людмила розповідає про численні дискусії між двома давніми знайомими. Маланюк бунтував проти критики Донцовим П.Куліша, категорично не погоджувався із цілковитим несприйняттям доктором літераторів з України наддніпрянської. Якось Донцов із запалом доводив поетові, що ні Тичину, ні Рильського в жодному разі друкувати не можна, на що Маланюк в серцях відповів, що будь він на їхньому місці теж писав би, бо він поет, а комусь потрібно творити. Донцов вибухнув. Маланюк намагався пояснити свою позицію. Втім, наголошує пані Людмила, обидва дискутанти служили одній ідеї.

Із вдячністю пані Людмилі згадую нічний візит в Нью-Джерсі, куди вона на коротко приїхала до сина, так само дякую організаторці тієї поїздки пані Оксані Радиш. Розмова наша була цікава багатьма деталями, заздрісно я сподівався прочитати сотню поетових листів до пані Людмили, але на те ще не настав час. І знову переконався, що світ наш таки тісний – дідусь пані Людмили Захарій Мойсеєв жив у Єлисаветграді та будував церкви.

А ще вразили готовність і бажання всіх, з ким зводила доля допомогти, посприяти. Звертаюся із запитанням про долю листів Є.Маланюка до О.Семененка, до пана Маріяна Коця, що опікувався спадщиною останнього, а він надсилає кільканадцять сторінок зі свого щоденника з 60-х років з цікавими нотатками про обох наших земляків. А якось телефонує директор архіву-музею УВАН професор Василь Омельченко і розповідає (через його хворобу ми так і не зустрілися) історію народження серії окремих видань праць Євгена Маланюка у видавництві Організації охорони чотирьох свобод України та Спілки української молоді.

З ініціативи Оксани Радиш, надсилає спогади Оксана Буревій, в яких знаходжу штрихи до характеристики мистецького світу Євгена Маланюка: “Одного разу, гуляючи в Центральному Парку, я почула від Маланюка – Гумільова. Я підтримала його. Так

уперше ми провели прекрасно час гуляючи з поезіями. Маланюк любив читати Ахматову, уперто називаючи її Горенко. Десь віднайшов кілька її віршів українською мовою. Читав вірші Маланюк дуже гарно, не каліачи змісту, не декламував, а просто спокійно читав. Гумільова любив найбільше.

Згадали "Пісню про Гаявату" в обох перекладах Олеся й Буніна. Читав невідомих мені поетів часу визвольної боротьби. Згадував Рильського і його переклад "Євгенія Онегіна". Читали уривки з "Енеїди" Котляревського. Євген любив цитувати місця, де перелічувалися смачні українські страви. Любив слухати пародії "Парнас дібом".

Приходив Маланюк на щомісячні збори "Слова" (об'єднання українських письменників. – Л.К.), хоч не все йому там подобалося. Не приймав поезій "Нью-Йоркської групи" – Андієвської, Тарнавського, Бойчука. Лише Рубчака вважав талановитим. Жалкую, що не вела щоденника".

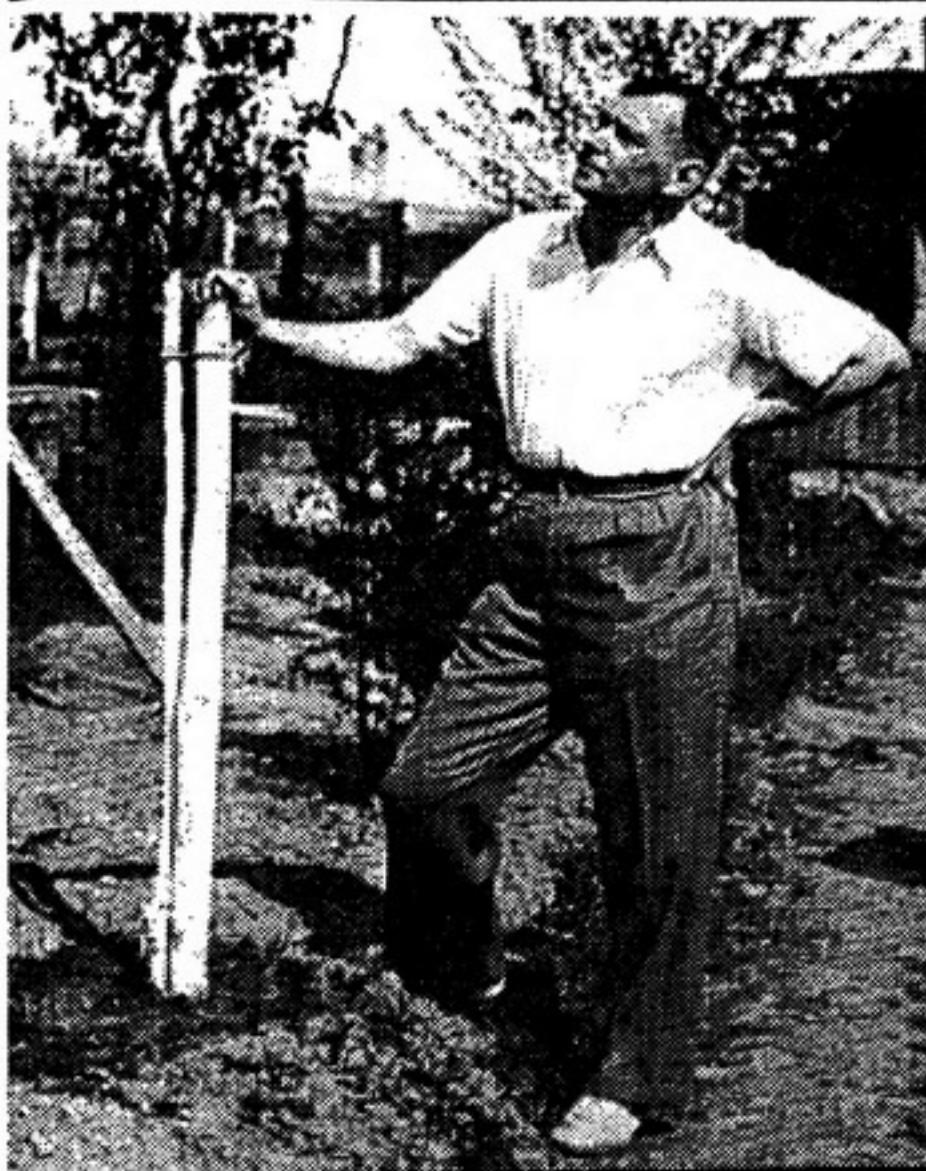
Оксана Буревій – донька письменника Костя Буревія, розстріляного комуністами в 1934 році. Згадую про це умисно. Оскільки чи не кожен, з ким доводилося зустрічатися з другої хвилі еміграції, міг розповісти про понівечені долі своєї родини.

Ось і мешканець УВАН, прекрасний поєт часів Другої світової війни та німецьких таборів "ДіПі" (бо ж надалі відмовився бути поетом) Леонід Лиман, так і не довідався про долю свого заарештованого без суду і слідства батька. Леонід Іванович знав Є.Маланюка ще з Регензбургу і до останнього дня. Це йому належить напрочуд точна і об'ємна характеристика Маланюка і всієї Празької школи – "Пражани то окрема республіка". Я вдячний Леоніду Івановичу за щоденні ранішні "наради", за його мудрі бесіди, які він дарував мені час від часу. Хай здійсниться його задум написати дуже потрібну працю про українське письменство часу війни і таборів. Унікальну поглядом свідка й учасника. У ній знайдеться місце і для Євгена Маланюка.

А ще ж Оксана Лінтварьова-Чикаленко, Марія Мелешко, Ульяна Старосольська, Діма (Діамара Ходимчук)...

Пригадую я, завершуючи ці нотатки, добрим словом нашу академічну маму пані Оксану Радиш та пані Тамару Скрипку за їхню допомогу і сприяння у спробі доторкнутися до Нью-Йорка Євгена Маланюка.

Нью-Йорк – Кіровоград. Травень, листопад 2000 року.

У власному саду. Варшава. Початок 40-х р.

**“І знову він...
Двірець
Віденський...”**
**(Варшава
Євгена Маланюка)**

Так сталося, що мої мандрівки слідами Євгена Маланюка у світах завершувалися державою, яка першою прийняла нашого видатного співвітчизника. Але це ніяк не залежало від мене.

Мое наукове відрядження до Польщі стало можливим за надання стипендії Фондом заохочення польської науки та Касою ім. Юзефа Мяновського. Користуюся нагодою скласти їм подяку.

Мені, як свого часу Євгенові Маланюку, довелося їхати знайомитися із поетовою Варшавою у листопаді. Зрозуміло, що мета і настрій наших мандрівок, розведеніх у часі на вісімдесят років, були зовсім різними. Я тішився звершенню довгоочікуваної поїздки до Варшави Євгена Маланюка, Юрія Липи, Олени Теліги, Наталії Лівицької-Холодної... Мене супроводжували останні дні золотої осені, що якимось дивом захопили початок листопада. І ця погідність як найкраще узгоджувалася з передчуттями моїх зустрічей з містом, безцінними архівними й музеїними скарбами.

1. Місто дому й родини поета

Євген Маланюк покидав Україну як її переможений захисник, зі свідомістю нездійсненої мрії Української державності, втратою Вітчизни, рідних і близьких. Маємо нагоду скористатися спогадами самого поета про фатальний день: “*І пригадується найстрашніше. Безнадійно імлистий листопадовий день над Збручем. День, коли армія – погідно з якимсь там параграфом “міжнародного” права – віддавала зброю... Було щось несамовито страшне в тім добровільнім роззброєнні, щось значно гірше від звичайного обеззброєння поконаних і щось близьке до страшної процедури деградації вояка... Хто пережив той день 21 листопада 1920 року, той не міг би за жодну ціну пережити його вдруге*”. 24 листопада інтернованих етапували до Krakова, а звідтіля частина обеззброєнного Українського війська відбула до Варшави. З Віденського вокзалу вчораших союзників у боротьбі з більшовиками розподіляли по таборах. Такою запам'яталася поетові перша зустріч із Варшавою. Чи міг він тоді уявити, що згодом із цим містом його в'язатимуть п'ятнадцять років життя?

Три роки таборів у землянках і бараках, за колючим дротом, проте наповнених інтенсивним духовним життям проминули, як зміна назв поетових таборів – Піotrкув Трибунальський, Ланцут, Щипорно, Каліш. Завдяки знайомству із польськими поетами, зрідка випадало навідатися до Варшави. Аж поки пізньої осені 1923 року не пролягла дорога Є.Маланюка знову ж таки з Віденського вокзалу до Чехо-Словацької республіки. Поета було зараховано до Української Господарської Академії. Прощання з таборовими республіками було легким. Проте не полішала тривога перед незвіданим майбутнім:

*I знову він нещадний свідок –
Двірець Віденський – дим і чад.
Яку весну шукать поїду
Під рівний грюкіт коліщат? (1923)*

Отримавши диплом інженера-гідротехніка, письменник вимушений був шукати роботи за межами Чехії. Тут доля знову повертає його до Варшави. Вибір був не випадковий. Як писав поет в

листі до Ю.Липи, він прагнув до Польщі, "ближе к милому пределу". Сталося так, що його переїзд співпав із розлученням з першою дружиною. Маланюк важко переживав родинну драму, але змушений був їхати до Варшави вже сам і вкотре починати життя з валізи з рукописами. Знову шляхи привели вигнанця на Віденський двірець:

*Шість літ, як сон – і згадувати не варт –
Промерехтили крізь вікно вагону,
І ось гуде не березіль, а март
По площині порожнього перону.
Ніхто не стрів, ніхто не викликав
В уяві спраглій вимріяний образ.
Лиш паротяг недужо клекотав,
Гула Варшава, чорна і недобра. (1929)*

В останньому рядкові відлунює не тільки настрій родинної драми поета, його неприкаяність, самотність. Справедливості ради, мусимо зазначити, що за тим означенням, що супроводжувало усі поезії Маланюка, присвячені столиці Польщі, відчутний відголосок і несподіваного, фатального для армії УНР миру поляків з Росією у 1920 році, і нашарування історії давнішніх стосунків наших народів, і, зрештою, доля вигнанця:

*На запад сонця з костуром прийшовши
І свет вечірній видевше – осліп.
Тіроль чи Шленск, Морава чи Мазовеше –
Черства там праця і гіркий там хліб. (1944)*

Утім, згодом письменник з теплотою згадував Варшаву, яка дала йому сім'ю, сина, родину.

Волею випадку я розпочав знайомство з Варшавою Євгена Маланюка саме з об'єкта, який мав найбезпосередніше відношення до народження родини Маланюків. Маю традицію у кожному місті спершу обов'язково відвідати церкву. Поставити свічку і, спостерігаючи за полум'ям, згадати всіх дорогих мені людей: і тих, хто поряд, і тих, кого вже покликало небо. У Варшаві обрав для цього православний храм на Празі. Так називається район за Віслою. Краянам, що цікавляться історією Єлисаветградщини, він мусить бути відомим, оскільки саме з цією Прагою пов'язане перейменування нашої Петриківки на Нову Прагу. Не переповідатиму цілком ту історію, нагадаю тільки, що до Петриківки у 1821 році з Варшави, з району Прага, був переведений Малоро-

сійський кіннотний полк. Назва Петриківка чимось не догодила вищому командуванню, і на світ з'явилася Нова Прага. А згадав я цю історію не випадково. З російським військовим гарнізоном на Празі пов'язана забудова православного храму Святої Марії Магдалини – тепер це храм автокефальної православної церкви Польщі.

Я ж їхав тільки до православної церкви і лише у храмі довідався, що ним виявився відомий мені з розповідей поетового сина та архівних документів кафедральний митрополичий собор Святої Марії Магдалини, який Євген Маланюк обрав 21 квітня 1930 року для освячення шлюбу із Богумілою Савицькою. Тут знайшла своє логічне завершення випадкова зустріч двох молодих людей на зібранні товариства “Чеська бесіда” у Варшаві. Майже рік їхніх зустрічей можна простежити за поезіями Є.Маланюка із присвятою пані Богумілі (“B.S.”), що друкувалися у тогочасній періодиці – у Львівському “Віснику”, календарі “Дніпро” (згодом у збірках поет залишив тільки одну присвяту). Ось враження від перших зустрічей:

На палубі, під зорями, удвох.
Оркестра грає Гріга.
Наше свято!
Вечірня Вісла полум'ям понята,
І глибиною неба зорить Бог.

І бачить все: і радість і тривогу,
І привиди минулого, і біль.
Забудь. Забудь. Різьбити свою дорогу
Наш пароплав в текучім сяйві хвиль.

1929. Купальська ніч.

Народжуване почуття викликало радість і загрожувалося тривогами минулого досвіду – розлучення із першою дружиною. А вже у жовтні 1929 року у віршах-присвятах запанував інший настрій, мажорна тональність:

Тиша. Сонячно, радість. Тепло.
Дивно: справжня осіння весна.
В жовтій сукні сій, простій, як пеплум,
Ти по-древньому мудра й ясна.

“Осінню весну” змінила весна календарна. І весна душі поета, пов’язана із згадуваним 21 квітнем, датою, яку письменник по-

божно відзначав усе своє життя. Вже після смерті дружини він писав у листі до сина від 16 квітня 1967 року: “Після завтра іменини мами (18.04) – помолись, а 21.04. річниця нашого весілля”.

А ось мелодія першої післяшлюбної осені із сімейними прогулянками в Лазенківському парку Варшави.

Зрідка ходимо в Лазенки.

Жовтень

*Лаштунки ампірні разметав.
І вона питает: Чи знайшов ти,
Що шукає: Чи ще зорить мета?
Усміх добрий, іронічний трохи,
І не знаю, як відповісти...
І цілу руки в жилках синіх,
А вона – в похилене чоло.
...Лунко грають простори осінні,
Ллється синь, і став стойть, як скло. (1930)*

Парк Лазенки. Боже, що це за диво парк, а ще в осінньому маєстаті. Не по-осінньому зелений килим трави, різнобарв'я, щоправда, поскубаного вже осінню убранства дерев. Сонце, синь високого осіннього неба. Над тим усім величний і суворий Бельведер – резиденція правителів держави – возідає на крутосхилі гори, увіткнувшись у небо прапором держави. Білий будиночок, Палац Лазенківський... і “диригує Шопен листопадом”.

Цей рядок Маланюка згадується біля пам'ятника Шопену, він ніби списаний із цього дня. Здається мені, що, величний, пам'ятник трохи дисонує своєю монументальністю з гармонійним оркестром природи і хороводом осіннього листя. Пригадався органічний і співзвучний Віденському парку пам'ятник Ф.Лісту в столиці Австрії.

Прямую до пам'ятника Г.Сенкевичу. Супроводжують мене павичі і білочки, приручені відвідувачами парку годуванням із рук. Ловлю себе на спорідненості Лазенок із Уманською Софіївкою... Так само, на відстані сімдесяти літ, парком ішли Маланюки... Тепер вже додому, на Алею Неподлегlostі, 159, помешкання 94. Це неподалік парку, якихось двадцять п'ять хвилин ходу.

Будинок допомогла віднайти донька добрих знайомих сім'ї Маланюків Анна Вєшковська. Ми ще повернемося до розмови з нею. Тепер поміркуймо разом, що може розповісти звичайний багатоповерховий будинок? Непосвяченому – нічого. Тим часом

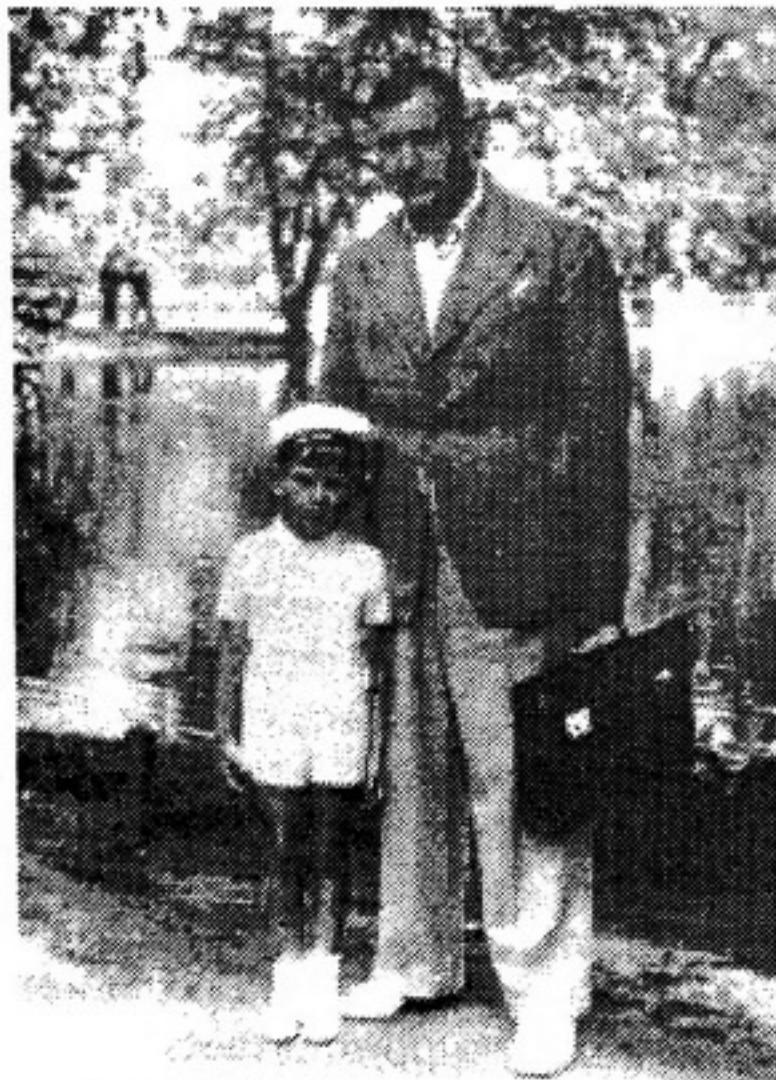
він, чи не єдиний вцілілий у понищенні нацистами Варшаві, бере же пам'ять про український світ польської столиці у міжвоєнний час. У ньому гостили Улас Самчук, Микола Чирський, Юрій Липа, Олена Теліга... Список цей можна продовжувати.

Мушу зізнатися, що не справдилася моя сподіванка на зустріч із людьми, які пам'ятали поета у 30-40-х роках. Другого дня після приїзду до Варшави мене намагався у тому переконати старійшина українського письменства в Польщі Антін Середницький. Не вірилося. Просто забув, що зустрічався з ними чи їх родинами у США. Наприклад, з родиною старшини УНР і доброго знайомого Маланюка Фотія Мелешка, чи з учнем поета із Варшавської православної семінарії, тепер архієпископом із Чикаго Всеволодом. Усі, хто зміг залишити Варшаву в роки війни, залишили її. Хто зостався у Варшаві, був висланий у кращому разі на західні землі Польщі, – в іншому випадку на них чекала смерть або Сибір.

Обнадійливо відгукнулася на мое прохання лише старша донъка Я.Івашкевича Марися. З великим пієтетом вона згадала пана

Євгена як українського поета і особистість великого масштабу. Поет часто бував у них у Ставиську. Там мусить бути багато фотографій. Але більше нічого додати не змогла, зіславши на те, що вона була дівчинкою, а він поважний пан і нічого спільногу у них не могло бути. Я намагався сказати, що дівчина 16-20 років – це вже ніби й не зовсім дівчинка. Але пані Марися відповіла, що вони існували таки у різних світах.

У будинку на Неполегlostі упорядковувалися поетові збірки “Земна Мадонна” (1934), “Перстень Полікрата” (1939), “Вибрані твори” (1943), “Влада” (1951). Написалися

Із сином Богданом. Варшава. 1936 р.

сотні статей, нарисів, есе, рецензій. Тут народився довго очікуваний поетом син Богдан.

Ще сяє день, Ще високо блакить,
Далеко ще до вечора, єдина.
Мої обійми сильні і палкі,
І прийде час – ти подаруєш сина. (1931)

Поет був неймовірно гордий з того. Нарешті ним продовжився рід Маланюків. Письменник не проминав це наголосити. Наприклад, завершуючи листа до свого приятеля, польського письменника Юліана Тувіма, він приписує: “Сердечно дружина і я (з додатком в постаті малого Маланюка – Богдана) дякуємо тобі за поздоровлення. 2.03.1936. Варшава” (архів музею літератури А.Міцкевича). Син згодом розповідатиме авторові про своє чудове дитинство і зразкову родину. А листи, щоденники поета другої еміграції, після вимушеної розлуки з родиною, ряснітимуть свідченнями непоправної втрати для письменника – сина і дружини.

З цього будинку інженер Маланюк ходив на працю у міський відділ меліорації при міністерстві реформ рільничих. Згодом, з 1933 по 1939 рік, – до Академії Генерального штабу польської армії, де викладав російську мову. А з початком війни знову повернувся до інженерства у водогосподарському відділі Варшавської округи. В останній рік перебування у Варшаві поет викладав математику в Українській Православній Семінарії.

Євген Маланюк планував укорінитися у Варшаві власним обійстям. Родина ще перед війною придбала землю для забудови. Поет посадив свій сад, який встиг гарно підрости. Війна ж перешкодила будівництву, а згодом цілком зруйнувала мрію. Трагічні події у столиці Польщі у переддень Варшавського повстання та у часи повстання змушували жителів тікати з міста. Нацисти наказали після повстання цивільному населенню терміново залишити місто. Та ж доля чекала і родину Маланюків. З найціннішим – сином та документами – вони змушені були тікати до Чехії. Пізніше поет писав в одному із листів: “...У Варшаві ми, властиво, все покинули, як стояло... аж страшно згадати!”. У таборах “ДіПі” у Німеччині поет по краплинці збирав свій письменницький архів; просив друзів повернути йому копії надісланих поезій, статей, по можливості книги.

...Євген та Богуміла Маланюки зустрілися ще раз у Варшаві. Сталося це 1960 року, і це була їхня єдина й остання зустріч

після фатального для родини 1944 року, коли Євген змушений був виїхати до Німеччини, а вже звідтіля – до США. Знаючи всі перипетії, що передували цьому побаченню, ризикну сказати, що на зустріч саме у Варшаві – місті, де минули п'ятнадцять їхніх щасливих літ, – була воля Неба.

Маланюку відмовили у візі в посольстві ЧССР в США. Точніше, не гарантували безпеки. Польське посольство було демократичнішим. Отож сестра Богуміли Яніна, яка проживала у Варшаві, надіслала запрошення Євгену Маланюку у США та у Прагу – Богумілі. Мріялося про тиху й милу сімейну зустріч двох уже літніх людей. Та не так сталося, як гадалося. Деталі зустрічі уточнюює для мене її учасниця Анна Вєшковська. Маланюки зупинилися у Яніни Савицької, і відразу ж гостя зі США викликали на розмову в офіційну установу. З тієї розмови поет повернувся наляканий і деморалізований. Йшлося про шантаж, про нав'язування співпраці. Поряд із будинком пані Яни були гаражі посольства США, і письменник зопалу навіть намірявся тікати туди. Зрештою, трохи заспокоїлися. Але за Маланюками постійно стежили, не залишали наодинці ні на хвилину. Тоді й вирішено було переселитися до старої приятельки сім'ї пані Галини Левандовської, матері пані Анни, де на певний час знайшли прихисток.

Переслідування спецслужб добряче попсуvalо відчуття радості від зустрічі з дружиною та містом молодості. Додала гіркоти відмова від зустрічі секретаря Спілки письменників Ярослава Івашкевича, доброго друга Євгена Маланюка, міжвоєнних часів. Зрозуміло, що він навряд чи був вільним у своїх рішеннях. З радістю прийняла поета польська письменниця Марія Домбровська. Та, попри все, зустріч із дружиною та містом молодості таки відбулася.

2. "Щодо Варшави, то з нею зв'язаний міцно..."

Так писав Є.Маланюк поетові Юрію Липі про свою тісну співпрацю з польськими письменниками, місцевими часописами, газетами, видавництвами. Загалом, це феномен, який довгий час залишався для мене незображенним. У поезіях, особливо у щоденникових записах 30-х років, письменник часто розмірковує над проблемою спорідненості Варшави і Москви щодо їх імперських амбіцій стосовно України протягом довгого історичного часу.

Десь від середини 30-х років поета особливо турбувала ця тема. Змушений нагадати, що саме на той час припадає згортання українських програм, закриття шкіл, православних храмів тощо. Письменник намагається у пошуках причин загибитися в історію питання. Про це свідчать його нотатники. Наприклад, 23 жовтня 1936 року він записує: “*Ніщо не віщувало доброго. А ні артистична агресія Сенкевича, виразно спрямована на полуденний схід, а не на Москву, ані зловіща назва “малопольські”, ані вибір тіла незнаного жовніра з побоєвиськ галицьких, ані всі ті, дрібні часом, ознаки психічні, що в сумі, однаке, не залишають жодних сумнівів.*

Лише Матейко і Бобжинський (почасти Виспянський), як і Krakів взагалі, пробували переорієнтувати агресію ментальності. Даремно. Це є тетерто для Польщі. В цім, власне, полягає все лихо польсько-українських стосунків, що творять Гордіїв вузол”.

І в той час, коли українські письменники-емігранти всіляко намагалися дистанціюватися від польських митців, ізолюватися в своєму українському світі, Євген Маланюк, навпаки, прагнув як найактивніше співпрацювати з польськими митцями, видавцями, періодикою. Звернімо увагу: український письменник в роках 1933-1938 має, вважаймо, власну рубрику, присвячену подіям “з теренів СРСР” у “Бюллетені Польсько-Українському”. Він один із найпопулярніших авторів квартального “Всхуд”, друкує на його сторінках статті найрізноманітнішого спрямування — від “Таємниці Гоголя” до “Шота Руставелі і “Витязя в тигровій шкурі”. Газета “Мисль Польська” досить часто надає свої сторінки для проблемних статей нашого співвітчизника, які торкаються питань загальноєвропейських. Наприклад, у №10 за 1936 рік друкувалася розлога стаття “Річниця монгольська. 1236-1936”. Трибуною для його прози (публіцистики, есеїстики, літературної критики тощо) та поезії (в перекладах) були ще І “Зет”, “Вядомосці Літерацькі”, “Тигоднік Ілюстровани”, “Атенеум”, “Мархольт”, “Камена”, “Паментнік Варшавські” та інші видання. Справедливості ради мусимо сказати, що йдеться не про спорадичного дописувача, а про одного з найпопулярніших авторів серед польських письменників. При цьому тема України, її долі, її стосунків з Польщею так чи інакше була присутня в працях та творах Є.Маланюка. І ось тут, у Варшаві, я збагнув отої феномен нашого співвітчизника. Євген Маланюк намагався своєю творчістю, своєю

бурхливою діяльністю (а він насправді був однією із найвідоміших особистостей мистецького світу Варшави) переорієнтувати “агресію ментальності” чи ж принаймні наблизити обидві сторони до розв’язання Гордієвого вузла польсько-українських стосунків. Він намагався відкрити українську проблему не тільки своїм співвітчизникам, але й полякам.

Наведу лише один приклад, хоч їх можна множити і множити. 1950 року приятель нашого земляка, польський письменник Юзеф Лободовський, в інтерв’ю українському місячнику “Нові Дні” (Торонто) на репліку кореспондента про те, що він чув від Маланюка про переклад Лободовським “Лісової пісні”, сказав: *“Саме Євген Маланюк і ознайомив мене з цим чудовим твором. “Лісову пісню” я справді переклав на польську мову у Варшаві. Це була дуже тяжка, але й дуже радісна праця. В 1939 році “Лісова пісня” мала йти в Національному Театрі у Варшаві. Вибухнула війна. Переклад було загублено”*. Чи варто коментувати сказане польським митцем?

Тим часом ми торкнулися теми “Маланюк і польські митці”. Вона заслуговує окремого дослідження, але й ми мусимо бодай оглядово на ній зупинитися. Витоки налагодження стосунків з польськими митцями можна простежити ще з України. Новим могутнім поштовхом стала зустріч скамандритів з поетами-таборянами у 20-х роках в Каліші. Ми ж продовжимо почату розмову, пройшовши від Алеї Неподлегlostі до вулиці Польної, 40. Це знову-таки двадцятихвилинна мандрівка осінньою Варшавою. Фасад будинку увінчує меморіальна дошка, яка повідомляє, що в цьому будинку з 1917 по 1954 рік жила польська письменниця Марія Домбровська. З його мешканців і гостей розпочнемо знайомство з колом польських приятелів та друзів Євгена Маланюка.

Велетенські двері музею-помешкання на третьому поверсі зустрічають відвідувачів несподіваним першим експонатом. Під скло захована листівочка, написана письменницею фатального жовтня 1944 року. Як і Маланюкам, Марії Домбровській та відомому польському політичному, громадському діячеві й письменнику Станіславу Стемповському, що мешкав у Домбровської, довелося теж все покинути в квартирі і залишити Варшаву. Ось тоді письменниця поспіхом олівцем написала на поштовій картці “посланіє” до всіх, кого доля приведе до будинку: *“Володарка мешкання Марія Домбровська, повістярка польська, просить про*

пошанування її доробку літературного і речей. 2 жовтня 1944 року". Маланюки більше не повернулися до свого дому, а пані Марія в лютому наступного року зважилася дістатися до свого помешкання. З околиці Варшави, де вона переховувалася, до будинку всього година їзди. Шлях письменниці зайняв півтори доби. Квартира була пограбована, книги розкидані, через вибиті вікна на них ішов сніг.

Я умисне зупиняюся на цій, може, не посутній нашій розмові темі, бо спостеріг у Варшаві, а раніше бачив подібне у Празі, намагання держави, органів місцевого самоврядування, окремих громадян не дати забути своїм співвітчизникам тієї найжахливішої трагедії ХХ століття. На будинках, у сквериках, обабіч шляху можна зустріти невеличкі пам'ятні знаки, які повідомляють, наприклад, про те, що тут нацисти забили 10 варшав'ян. Їх чимало у місті, і біля кожного квіти і горять у скляних футляриках свічки. Ці знаки пам'яті — не тільки даніна минулому, але й своєрідна розмова із живими.

Але вернімося і відкриймо двері гостинного колись, як і тепер, помешкання Марії Домбровської. Тут збиралося добірне товариство польських письменників, митців, акторів. Часто гостював тут і Є.Маланюк. Адже ж мав чудесним співрозмовником не

Музей-квартира Марії Домбровської. Свого часу тут часто приймали поета. Варшава. Фото 2001 р.

тільки господиню, але найперше – старшого свого товариша Станіслава Стемповського. Їх доля звела ще в часи еміграції з України, а після переїзду Маланюка до Варшави вони працювали в одній установі – міністерстві реформ рільничих. В архіві музею зберігся “документ”, що засвідчив момент поновлення їхнього знайомства у Варшаві. Це книга Є.Маланюка “Стилет і стилос” з дарчим підписом: *“Вельмишановному панові Станіславу Стемповському на спомин про 1920 рік, про дике поле, вагони, канонаду, вітер. Евг.Маланюк. 1929. 8. XI”*.

Станіслав Стемповський з прихильністю ставився до України, до українських земель у теренах Польської держави, що вартувало йому кар'єри. Але саме ці якості цінував у ньому Є.Маланюк, називаючи його батьком української еміграції.

А ось інша присята, адресована синові С.Стемповського – польському поетові Єжи Стемповському: *“Дорогому приятелеві Єжі Стемповському, без якого авторові книжки... було б часом – дуже – зло. 13.1.1935 року. Варшава. Е.Маланюк”*. Тим разом книгу “Земна Мадонна” поет вручав не тільки приятелеві, але й своєму кумові. Єжи став хрещеним батьком Маланюкового сина Богдана. Друга світова війна зробила приятелів емігрантами, але вони не загубилися. В Нью-Йорку зберігаються листи Є.Стемповського до Є.Маланюка. А 1965 року Єжи Стемповський прибуде на зустріч з приятелем і своїм хрещеним сином до Парижа. Дізнаємося про це із листа Маланюка до сина: *“Якраз сьогодні я одержав листа від твого хрещеного батька (Й.Стемповського) – він буде в Парижі аж до червня, бо хоче Тебе побачити...”* (лист від 4.05.1965).

Саме Єжи Стемповський причетний до продовження співпраці Маланюка з польським еміграційним часописом “Культура” (Париж). Отже письменник продовжував розпочате ним чаклування над Гордієвим вузлом стосунків двох слов'янських народів.

...Березіль. Хмари мчаться отарою турків.

Яре сонце і мокрий норд-вест...

Але раптом – тортури літератури

І слово – щоденний хрест. (1930)

Це рядки із твору Є.Маланюка “Ars poetica”, присвяченого Юліанові Тувіму. Вони познайомилися ще на зустрічі поетів “здротяних республік” та польських митців-скамандритів. Маємо, до речі, документальне свідчення того. Йдеться про новорічне

вітання Є.Маланюка: “Прекрасного Юліуша Цезаря-Поезії Польської від імені Української Поезії Еміграції. 1.1.1923. Каліш” (архів Музею літератури А.Міцкевича). У цього невеличкого клаптика паперу (бо де ж у таборах віднайти бодай листівку) є своя історія. Її допомагають розкрити вже інші архіви – із музею Я.Івашкевича. Там зберігаються 6-7-8 числа таборового літературно-мистецького журналу “Веселка” за 1922 рік з підписом Ю.Тувіму: “Юлінові Тувімові від українських колег. Євген Маланюк. Року Божого 1923. Лютий. Каліш”. Внизу приписка: стор.54. А на ній, власне, й знаходимо історію наведеної вище записки-вітання. У рубриці “Хроніка” читаємо повідомлення про “Доклад про українську поезію”: “2 грудня 1922 року в поміщенні “Русского Дому” на запрошення “Товариства поетів” прилюдний доклад про українську поезію”. Доповідачем був Євген Маланюк. “Докладчик тоді ж, – повідомляє кореспондент, – перебуваючи у Варшаві, за посередництва поета Леонарда Подурського-Окулова, мав побачення з найвидатнішим сучасним ліриком Польщі п. Юліяном Тувімом, якого поінформував про сучасну українську поезію і, зокрема, про життя української літературної еміграції”.

Відтоді двох поетів єднала щира дружба, у якій було місце і для мистецьких радошів, і для перекладів, і для різких категоричних слів неприйняття позицій одне одного. Свідченням останнього може бути дружній лист Є.Маланюка до Ю.Тувіма від 14 березня 1936 року. Обмінявшись родинно-побутовою інформацією, Маланюк стає категоричнішим, коли переходить до дискусії (очевидно, розпочатої листом Тувіма) стосовно “Твого “полівіння”... і моого – мовлено – справіння”. Каменем спотикання стало ставлення до Росії радянської. Аргументуючи свою позицію, Маланюк наводить факти останніх розстрілів “феноменального новеліста Косинки”, “поета моря Влизька”, “єдиного щодо співності лірика Фальківського”. А далі тональність і аргументи українського поета набирають металевого тону: “Не думай, що для мене існує хоч якась найменша різниця між Миколою Романовим і Миколою-Леніним-Ульяновим – “обидва добре”. Від 5 000 000 до 7 000 000 моїх братів і сестер кремлівські сатрапи винищили (“істріблі” – улюблене слово Достоєвського) – тільки в період від осені 1933 до весни 1934 р., від нашої літератури, котра (при наймні щодо поезії) займала певне місце в Європі, – не зсталося

сліду... Поете! – не можу вже писати вірші (хіба що “наганом”), і нема на світі такого діалектика, такого спінози, котрий би міг мене у моїх почуттях і переконаннях щодо матушки Москви – перевонати чи заколивати...” (архів музею літератури А.Міцкевича).

Dzień trwa. Wysoko są jeszcze blękitny.

Wieczór nierychło nastanie, jedyna.

Mosny mój uścisk, żarki i niesyty:

I przyjdzie chwila, że zrodzisz mi syna.

А це знайома вже нам строфа поезії. *“Ще сяє день. Ще високо блакить”*, тільки в перекладі польською мовою Чеслава Ястшембець-Козловського. Він у 1936 році у видавництві “Зет” видав книгу перекладів українського поета Є.Маланюка, з яким його єднали роки дружби, *“Еллада Степова”*.

Товариські стосунки Є.Маланюка з В.Бончковським, котрий редактував *“Бюлетень Польсько-Український”*, продовжилися після війни багаторічним листуванням з редактором-емігрантом. У поетовому архіві в Нью-Йорку збереглося щедре листування з далекого Лівану. А ще ж Ян Лехонь, Казимир Венжинський, Антонім Слонімський, Юзеф Чехович, Ярослав Івашкевич. І ще десяток неназваних імен польських митців, з якими Є.Маланюк підтримував дружні стосунки.

Маланюк і польські письменники. Вельми цікава тема, варта монографічного дослідження. І відразу ж обмовлюся, що в цій царині давно і продуктивно працює київська дослідниця творчості Є.Маланюка Наталка Лисенко. Вона вже оприлюднила працю про Маланюка та Івашкевича, завершила статтю про Маланюка і Стемповських.

Тим часом — неходжене поле для дослідників Маланюкової прози на сторінках польських видань. Адже прозовий польськомовний доробок письменника у 30-х роках значно щедріший, ніж український.

...Дістаю з полиці музею-помешкання Марії Домбровської товстий том щоденників письменниці і читаю, як ось тут, у цій кімнаті, за чашкою чаю два письменники – Є. Маланюк та С.Стемповський – захоплено розмірковують над генієм інженерної думки бобрів, майстрів-будівничих гідротехнічних споруд на річках. Музей бережуть сліди високих душ.

3. У Стависько – до єлисаветградців.

Готуючись до мандрівки у Стависько – п'ятдесятлітню обитель Ярослава Івашкевича, – трохи хвилювався. Щойно телефоном домовився зі співробітниками музею про зустріч. Вислухав, як маю дістатися до Варшави-центральної, звідтіля – до середньоміської, а там і до “колейки ВКД”. Нею, колейкою, маю їхати до Подкови Лесной, але не східної і не головної, а таки західної. Але не це тривожило. Мав їхати за однією із люблених Маланюком адрес. І це ще не все: їхав до будинку-музею теж єлисаветградця Ярослава Івашкевича. Ні, я не намагаюся перейняти пальму першості на означення малої батьківщини польського письменника. Але у зізнанні самого Я.Івашкевича, що його батьківщина – це Україна, єлисаветградщина внесла свою вагому частку. І йдеться не тільки про відомий факт навчання польського письменника в Єлисаветградській чоловічій гімназії в роках 1904-1909. Власне, і цей факт варто наповнити змістом. Бо за ними, наприклад, перше прилучення до світу музики у школі Густава Нейгауза, перше знайомство з дивом театру, не виключаю, що і перші вірші російською мовою, адже ж почав віршувати ще 1903 року. А ще часті приїзди до Єлисаветграда, вже з Києва, аж до 1918 року, літні заробітки репетиторством у Єлисаветграді й окрузі.

Нарешті, Єлисаветград досить потужно присутній у художній творчості, у спогадах Ярослава Івашкевича. Згадаймо відомий роман “Слава і хула”. Ось як про це розповідав сам письменник, відповідаючи на листа одеського краєзнавця А.Володимирського: “...Я жив в Єлисаветграді і навчався в Єлисаветградській гімназії з 1904 по 1909 рік. Єлисаветград був, так би мовити, у сфері впливу Одеси, і там було багато одеських жителів, одеської преси. Був і обмін жителями. Сім'ю Юрія Олеші я знову у Єлисаветграді до її від'їзду. Вся історія Гані Вольської (Ганки Вальської) проходила між Єлисаветградом (не Одесою), Петербургом, Нью-Йорком і Парижем – майже так, як у моїй книзі”.

Написана 1963 року, повість “Тіні” безумовно вибудувана на подіях, спостережених Івашкевичем 1918 року в Єлисаветграді. Місто, в якому відбуваються події у повісті, безіменне, але в розкиданому на берегах Інгулу, охопленому подіями революції і війни

провінційному містечку легко вгадується Єлисавет. Чимало згадок про місто можна знайти на сторінках “Книги моїх спогадів” (1983), унікальний матеріал дає книга “Зустрічі з Шимановським” (1981). Шкода, що не все із виданого в Польщі перекладене у нас.

Загальнозвінаний біографами та дослідниками факт, що Я.Івашкевич неймовірно тужив за світом України, її просторами, степом. *“Жалкую, що нема змоги відвідувати колишній Єлисаветград, – із сумом нарікав письменник, – адже там я залишив частку дитячого серця, там починалися мої гімназичні роки”*.

Тож хвилювала не тільки зустріч із центром Івашкевичового світу, центром польськості, як за життя називали Стависько. Боявся розчаруватися у своїх сподіваннях знайти там сліди Єлисаветграда, Маланюка, Шимановського. І даремно...

Колейка ВКД везла мене в царство осені. Справді, у Варшаві ще тривав листопад. У сквері біля Палацу культури ще пишалися своїм нарядом канадські клени. А в моєму просторі колейки осінь калейдоскопом пропливала за вікном. Неймовірно люблю саме таку мокру осінь, осінь листопаду, яскраво-зеленої озимини, свіжої ріллі. П'ятдесятіхвилинне побачення з мазовецькими полями намагаюся використати, аби поновити у пам'яті історію знайомства та зустрічей Є.Маланюка з Я.Івашкевичем.

Вони побачилися вперше на згадуваній уже зустрічі членів польського літературного об'єднання “Скамандер” та українських митців із тaborів інтернованих вояків армії УНР у Каліші-Щипйорно, Krakovi. Саме тоді Маланюк здружився з Ю.Тувімом, Л.Подгурским-Окуловим, К.Венжинським, А.Слонімським, Я.Івашкевичем.

Та зустріч і наступні відвідини Маланюком Варшави зреалізувалися першими перекладами письменника з польської, статтею “У сусіда: профілі польських поетів” (1923). А згодом, оглядаючи на сторінках таборової “Веселки” поезію зі сторінок “Скамандера”, поет особливо виділить Я.Івашкевича, Ю.Тувіма, А Слонімського: *“...Левно тримають руки А.Слонімського – стяг “Skamandera” – стяг поезії й майстерності. Йому допомагає, по-перше, – Я.Івашкевич – літератор rag excellence. Іноді, як дужий порив вітру, крізь журнал проходить могутня й дика поема Ю.Тувіма, залишаючи на сторінках запах моря і земель, що пахнуть не по-нашому пекучим сонцем”*.

Не забарився з відгуком на поезію Є.Маланюка Й.Івашкевич. На сторінках “Скамандера” (1923. – Ч.29-30) він рецензує спільну

збірочку трьох поетів-вигнанців — М.Селегія, М.Осики, Є.Маланюка — “Озимина” (Каліш, 1923). Зазначивши стосовно поетичного доробку Маланюка: “*Набагато спокійніший, миліший — Євген Маланюк. Зрівноважена задума, сконцентроване осягнення — то його характеристичні риси. Можливо, занадто монотонний у формі, може, забанальний в римі, — однак не раз зумів схвилювати істинно поетичним словом*”. До речі, варто зауважити, що це була перша рецензія на збірочку і Є.Маланюк не стримався на тому наголосити на сторінках “Веселки”, не без умислу зауваживши, що “*перша рецензія на “Озимину”... належить перу не українця, а поляка...*”.

Від’їзд Маланюка до Подєбрад трохи віддалив поетів. Але десь 1929 року їх знову звела чеська столиця. Очевидно, навздогін тій зустрічі Маланюк надіслав Івашкевичу до Варшави свою поезію “Ще Бог в своєму маєстаті” з присвятою польському поетові. У жодному архіві досі не віднайдений її оригінал. Очевидно, що рукопис, народжений з натхнення, був надісланий Івашкевичу і був єдиним примірником твору. А ось із перекладом цієї поезії вдалося познайомитися зі сторінок збірки творів Я.Івашкевича “Повернення в Європу” (Варшава, 1931). Прикметно, що поряд польський митець помістив свій твір “Прага”, вочевидь, теж надиктований празькою зустріччю, з присвятою Є.Маланюкові. У свою чергу Маланюк після виходу у світ Івашкевичової книги “Повернення в Європу” скомпонував присвячений польському письменникові (“Землякові Ярославу Івашкевичу”) твір “Триптих”. До нього увійшли три поезії: “Краків”, “Прага”, “Київ”. Поезія “Краків” присвячена місцю першої зустрічі на початку двадцятих; “Прага” приурочена поновленню перерваного часом спілкування; “Київ” — місту молодості обох митців. Рукопис “Триптиха” вдалося віднайти в нью-йоркському архіві поета. Невідомо лише, чому він не був опублікований саме як триптих (кожна з поезій згодом була включена до різних збірок поета).

Саме на початку моїх спогадів про тридцяті роки електричка впірнула у сосновий ліс, у якому схovalася Підкова Лесна-східня. Природа вже не дозволила спогадам відібрati мене у неї. Це дивне місто, розкидане будиночками в осінньому лісі, і ліс поволі пропливали перед вікном моого вагона.

Вже на лісовому шляху Подкови Лесной-західної до Стависька подумалося: а добре, що зупинилися мої роздуми саме при

початку тридцятих років. Адже ж тоді Є.Маланюк переїхав до Варшави і так само, можливо, вперше торував свою стежку до будинку Івашкевича.

До будинку-музею з вулиці йде лісова стежка. Сам будинок показався за розлогою кроною якогось плодового дерева. Жодного листочка, але сила-силенна рубінових плодів, за якими сковався дім Ярослава та Анни Івашкевичів.

У нього своя історія. Землю подарував письменників його теща Лільпоп з нагоди одруження Ярослава та Анни. Він же спорудив маєток, наповнив будинок меблями, живописними полотнами, мисливськими трофеями. Треба визнати, що все те загалом збереглося і буквально вражає відвідувачів відчуттям зупиненого часу, атмосферою, запозиченою з традицій замкового мистецтва. Чоловік він був вельми грошовитий, свідчення тому—й особисті трофеї з африканського сафарі. Молоді Івашкевичі перебралися до спорудженого будинку разом із доньками Марією та Терезою 1928 року. Звідтоді понад піввіку письменникового життя пов'язано з цим будинком. Вже згадувалося, що сучасники вважали його символом польськості та польської культури. Дім вистояв у війні й, головне, вижив у післявоєнній Польщі. За довге своє життя Стависько приймало виквіт духової еліти Польщі.

“У Ставиську Івашкевичів завжди були раді гостям, – каже мені незмінний директор музею Оскар Кошутський, – і ми намагаємося зберегти цю традицію”. Директор і співробітники справді виявляли готовність допомогти, посприяти в роботі. Розпочали ж із екскурсії музеєм. Ідея його створення належить самому Ярославу Івашкевичу. Незадовго до смерті він заповів будинок і землю для створення музею Анні та Ярослава Івашкевичів. Отож у музеї збережено сім меморіальних кімнат. Столова, салон-бібліотека, кабінет, спальня, кімната для гостей... Книгозбирня обіймає 25 тисяч книг. Кабінет видається важкуватим, незатишним і народжує чимало запитань, зрештою, як і проза майстра. Пригадалася цілком співзвучна з настроєм, народженим кабінетом, думка Марії Домбровської зі щоденника: “...Досконалій письменник, хоч після його прочитання завше залишається дивний і прикий присмак”.

Оскар Кошутський каже, що в останні роки письменник перебрався мешкати до кімнати для гостей, перенісши із собою

Стависько. Будинок-музей Анни та Ярослава Івашкевичів. Фото 2001 р.

й невелику українську скриню, привезену ним ще з Києва. Немає змоги вдаватися в деталі, адже мусимо повернутися до лінії Маланюк—Івашкевич. Але як не зупинитися перед фотографією Я.Івашкевича з друзями-гімназистами Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії. Чи поряд, де експонується сімейна світлина, зроблена після вистави домашнього театру в родині Івашкевичів теж у Єлисаветі. А ще поряд Івашкевич-гімназист із сестрами у Єлисаветградському міському саду. Я не відходжу від стенда, а пан Оскар обіцяє у фондах показати оригінали ще інших фотографій. Не інтригуватиму читача. До другого приїзду для мене підготували альбом старшої сестри Івашкевича, наповнений фотографіями, зробленими у 1907-1909 роках в родині Шимановських, Івашкевичів, у місті, у Компаніївці (паперова фабрика) тощо. Але й це тільки вершина айсберга. Фототека музею складає близько 100 тисяч позицій.

А ось на стіл лягають фотографії зі знайомим мені почерком. Навкіс на титулі салонного фото Є.Маланюка напис: “*Коханому Землякові пану Ярославу. Евген Маланюк. 18.4.30.*”. На іншій, дарованій в останні місяці перебування у Варшаві, написано

просто: "Ярославу. 10.4.44.". А поряд невеличке фото — Є.Маланюк і Я.Івашкевич на вулицях Варшави.

Висловлюю своє захоплення цілим скарбом оригінальних світлин, які були б такими цікавими для кіровоградських музеїв — літературного та Шимановського. Пан Оскар не тільки підтримує думку, але й наполягає на доконечній потребі такої співпраці. Біда у тому, що величезна маса світлин не атрибутовані, а це можна було б зробити спільними зусиллями. Або ще такий приклад, продовжує директор музею. Ми не маємо в екскурсії нічого про Г.Нейгауза, а з ним пов'язана музична освіта Я.Івашкевича і К.Шимановського. Зрештою, домовляємося, що будемо шукати шляхи до співпраці.

Тим часом співробітниці заносять матеріали, пов'язані з Є.Маланюком. І знову прикметна особливість, що характеризує музей, як скарбницю духовності. Івашкевичі зібрали унікальні архіви, які можуть прислужитися дослідникам багатьох галузей мистецького життя. Наприклад, Я.Івашкевич зберіг річну добірку журналів "Веселка" за 1922 рік, надіслану йому Маланюком. Прочитаймо напис на одному із часописів: "Вельмишановній Ред. "Skamander" з вдячністю за статтю, присвячену творчості Павла Тичини (стаття Є.Маланюка. — Л.К.) у "Skamandrze" за травень-червень 1922 р. Евген Маланюк за редакцію "Веселки". Знайшовся в архіві і примірник "Озимини" з проханням Є.Маланюка про відгук на видання. Про рецензію Я.Івашкевича мова вже йшла попереду.

Обидва листи, адресовані Івашкевичу, датовані 1930 роком. Перший — листівка Є.Маланюка від 22 лютого, пов'язана із видавничими проектами. А от другий лист цікавий тим, що Є.Маланюк ділиться із приятелем враженнями від своєї весільної подорожі літаком із Варшави до Брно (нагадаю, що це тільки 1930 рік!): "Любий друже! Вітаю Тебе з Морави. Аероплан був ідеальний. Дійсно казка про килим-літак. Жалкуй, що Твою пошлюбну подорож Ти не зробив на аероплані. Цілую Тебе і руку Твоєї дружини. Міла вітає. Твій Евген. 26.4.30.".

Євген Маланюк звітував перед приятелем про чудовий початок його весільної подорожі в Моравію, у Кунштат — до матері своєї дружини. Захоплення поета відгукнулося і поетичними рядками "Ми летіли до тебе, Мораво, / П'ять годин, аж до сизого Брна":

Пропливали фрегатами хмари,
І стелилася їх тінь на землі...
Ні, не казка, не мрії, не чари
В цім манометрі, шрубі, крилі, –
Все створив Ти – і світле, і чорне,
Чи билину, чи птах, чи літак... (23.04.1930)

Але повернімося до історії стосунків двох письменників-єлисаветградців. Після важкого для Маланюка 1929 року, позначеного розлученням, пошуками роботи, переїздом до Варшави, зустріч і щира приязнь з Я.Івашкевичем були для нього велими важливими. Як свідчить обмін віршами-присвятами, почуття дружби були взаємними. У бібліотеці музею зберігаються свідчення того, зафіковані рукою Є.Маланюка на збірках "Гербарій", "Земля й залізо", "Земна Мадонна", "Перстень Полікрата", "Вибрані поезії". На останній зупинюється, бо вона ніби підсумовувала дружбу двох письменників. Є.Маланюк вже передчував неминучість другого ісходу, вже переживав драму своїх візій стосовно України, що відбилося і в тексті присвяти: *"Старому приятелеві Ярославу Івашкевичу на спогад апокаліптичних років. 10.4.44.Е.М."*

Через якийсь місяць поет напише "Друге посланіє":

В повітрі мла і смертний одур.
Охляле сонце, як сліпе.
Це спалену твою свободу
І напівмертвого тебе,
Народе мій...

А ще через місяць "Ісход II". Ним почнеться його ісход, спершу в Мораву, де його застане останній лист від друга:

"22.10.1944. Любий Женька!

Хотів би щось певне написати про твою своячку (сестру дружини. – Л.К.) і про родину, але досі нічого не знаю. Ми ще у Ставиську – та чи надовго, не знаю. Мали багато гостей, які перейшли через нашу хату, але роз'їхалися вже потрохи. Гожиця – в Krakowі, Анджеєвський, Колішевський – в Закопане. Моя донька одружилася, і обое в Рабце. З літератури небагато осіб умерло, але втрати відчутні: Кадень, Мілашевський, Іжиковський, молодий Бачинський. Інші тут, в околицях, або в Krakowі. Ми почуваємося так: Ганя трохи хворіє і матимемо невдовзі операцію. Хотів би щось знати, що з вами діється. Моя родина право у комплекті,

моя сестра Ганна лишень загинула у Варшаві. Таубе живе в Мілашевовку. Обнімаю тебе дуже сердечно і прошу відомостей. Твій Івашкевич".

Варшава ще була генерал-губернаторством, і сувора цензура зумовлювала стиль листа. Івашкевич пише, що через його хату пройшло чимало спільніх знайомих, які тікали від фронту на Захід. Хвороба дружини, очевидно, не дала зможи піти і самому письменнику. Доночка Івашкевича згадує, що інколи в будинку Івашкевичів жило до шістдесяти втікачів. Щирість же автора листа не потребує коментування. Цей лист було надіслано до Кунштату, в Моравію, на адресу Богуміли Маланюк. Проте він дістався до адресата і бережно ним пронесений через тaborи ДіПі, митарства по США. Тепер він лежить в архіві поета в УВАН у США.

Ярослав Івашкевич знайшов прихисток поруч дружини та рідні на кладовищі в містечку Брвінові, неподалік Стависька. Він ще за життя заповів покласти на могилі звичайну кам'яну брилу із Стависька, на якій має бути написане тільки прізвище. Ми прийшли до могили щойно після поминального дня. На ній було чимало квітів і ще палали в футляриках свічки.

4. Роздуми біля двох пам'ятників

(Замість післяслова)

Вкотре стою перед величним пам'ятником Адамові Міцкевичу і так само вкотре цитую про себе Маланюкового вірша, народженого, можливо, так само ось тут, біля піdnіжжя бронзової постаті великого польського поета.

Ти вдивляєшся хмуро й бронзово
Понад поверхні, люди і лиця,
Під тобою розмірно й грозово
Крутить рокіт щоденний столиця.

Там кигичуть віслянські меви,
Хвиля берег піщаний лиже...
– Чорне місто твоє, Міцкевич,
Євразійським мені Парижем.

Жовтень грає глухі перелюди,

*Дирiguє Шопен листопадом,
І такі тут спізнілі люди.
І така легендарна влада. (1932)*

Є.Маланюк захоплювався “вартівничим із бронзи Адамом”, співцем Речі Посполитої. Захоплювався “легендарною владою” слов'янської держави, яка спромоглася відродити незалежність, вирвавшись із міцних обіймів Росії. Захоплювався генієм поета та ідеолога нації. Ще в таборовій публіцистиці Маланюк рекомендував вивчати досвід великої польської еміграції 1830 року, вважаючи його “найліпшою лектурою” для української політичної еміграції.

Захоплювала поета й особистість творця II Речі Посполитої, маршала Пілсудського. Високий посадовець штабу української армії, старшина Маланюк був свідком зустрічей Пілсудського й Петлюри як союзників у боротьбі за незалежність своїх держав. Тоді Пілсудський прийшов на Україну з гаслом, запозиченим в учасників польського повстання проти Росії 1830 року – “За вашу і нашу свободу”. Згодом поет корив маршала за Ризький мир з Росією, за фактичне залишення України напризволяще. Що вдієш, Пілсудський дбав про Польщу. Так зробив Ленін, віддавши половину України та Білорусії задля інтересів Росії. Щоправда, Пілсудський вже після війни приїде до Каліша-Щипйорна, для його зустрічі будуть вишикувані дивізії і полки інтернованого українського війська. Маршал і керівник держави проситиме вибачення у воїнів та старшин армії УНР за несподівану розв'язку війни з Росією, за недотримання слова.

У статтях Є.Маланюка згодом знайдеться місце для характеристики військової та політичної діяльності маршала. Вже у Нью-Йорку він братиме участь в урочистостях з приводу роковин Пілсудського, залишивши на своїй програмці захоплений відгук про творця Польської держави. Тепер Міцкевич та Пілсудський – поет й ідеолог нації та творець держави – стоять поряд у Старому місті.

Могутня постать маршала у військовому строї стоїть на площі, що й носить ім'я творця II Речі Посполитої, навпроти гробу Невідомого солдата, архітектурно закільцювуючи простір головної площі польської столиці. Маршал стоїть в задумі, склавши руки на зачохлену в піхви шаблю. “Польща над усе”, – мое

перше враження, яке згодом увиразнюється написом на постаменті: “Демократична Держава Польська хоче і мусить дотримуватися демократичних прав усіх Громадян”.

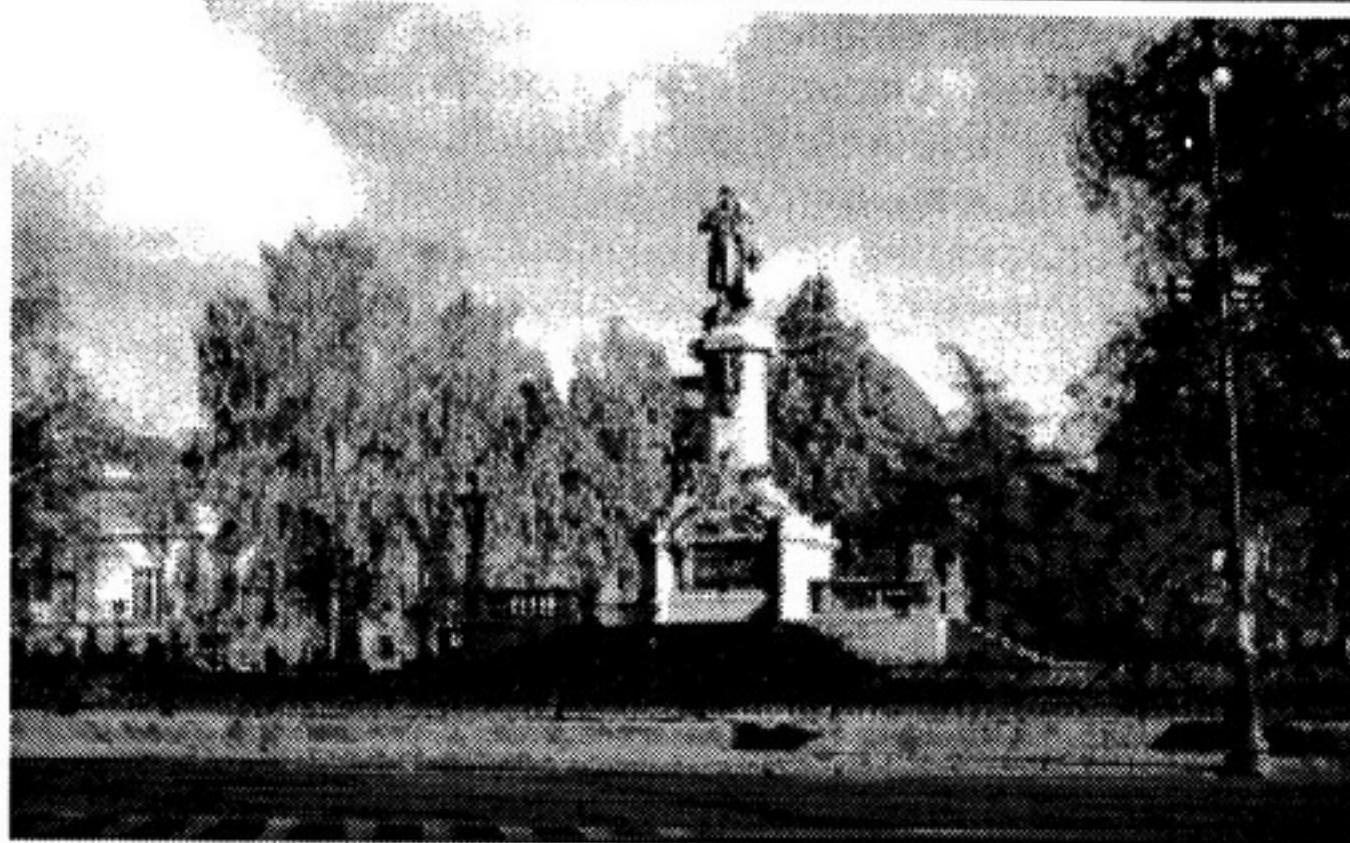
Чомусь відразу ж на першій зустрічі з бронзовим Пілсудським пригадався пам'ятник М.Грушевському у Києві – втомлений професор присів на лаву відпочити, спершись на парасольку... Пам'ятники Пілсудському і Грушевському – майже ровесники, і з'явилися обидва наприкінці минулого століття. Здалося мені, що автори тих скульптурних постатей виявилися надзвичайно промовистими, відповівши своїми творами на розв'язку проблем польської та української державностей у 1918 році, ба, навіть провокуючи проекції в сьогодення... Цим спостереженням, народженим зіставленням своїх вражень, я в жодному разі не ставлю під сумнів політичну діяльність М.Грушевського. Пере-конаний, що без досвіду української революції 1917-1920 років не можна було б і мріяти про сьогоднішню незалежність.

Не випадково знову пригадався Є.Маланюк. У циклі “Міста, де минали дні...” його роздуми біля пам'ятника Міцкевичу продовжені роздумами над долею України:

Вона ще снить, рокована країна
Охлялих душ і висохлих сердець.
Ввижається їй велич, міць і слава,
Зітлілі чини, неживі слова,
Й не відчува, що виснена держава,
Як мстивий привид, тихо проплива.
І дійсність проступає невблаганно
Гербів щербатих, зламаних колон...
Посмертний день кінчиться. Бездиханна
Глибока тиша і останній сон. (1933)

Крізь призму слов'янської сусідки – Польщі, що відбулася державою, Маланюк не міг не спрямувати свій погляд в Україну. Доля власного народу йому надто боліла.

Так само думалося й мені побіля пам'ятників Міцкевичу й Пілсудському у 83-ту річницю незалежності Польщі, свідком святкування якої довелося stati. Без помпезності, без підняття над народом трибуни. Почесні гості відмежовані від учасників свята символічною бархатною стрічкою, перед ними сидять ветерани, двоє – учасники війни за державність 1918-1920 років.

Пам'ятник Адаму Міцкевичу у Варшаві. Фото 2001 р.

Між гостями і могилою Невідомого солдата невеликий поміст для керівників держави. На площу виходять поротно представники усіх родів військ, охорони, поліції. Шикуються перед могилою Невідомого солдата. Почергово з'являються керівники сучасної Польщі: міністр оборони, маршалок сейму, прем'єр уряду... Сирени повідомляють про приїзд президента. Він приймає парад. Рівно о 12-й піднімається прапор держави і лунає салют. Площа завмирає. Навіть ті, хто далеко за площею, зупиняються в шанобі до прапора нації. Чоловіки оголюють голови. Президент говорить більше про майбутнє. Особливо звертається до молоді, якої на площі багато, закликаючи її активніше братися до справ держави.

Мені передається емоційний настрій зібрання. Я зrimо відчуваю цілісність, монолітність цього народу. Поляки мають свою державу і горді за неї. Вони мають свою мову, свою культуру, свою віру. Все це разом складає державу, націю, народ. Все це складає основу феномена стрімкого економічного прориву. Все це фундамент справжньої демократії, яку так близьку продемонстрували останні вибори до парламенту. Його склад визначив народ, вибoreць. Вибoreць Польщі відмовив "Солідарності", творцям сьогоднішньої держави, на користь лівим. Але це не призвело до жодних потрясінь. Бо – Польща над усе, її народ.

Відвідав у День незалежності святкові літургії в костьолах. Переповнені. Неймовірно багато молоді. Церква у Польщі — могутній чинник творення держави, нації, народу. Мав нагоду й раніше бути на кількох службах, просто посидіти в різних костьолах. Спостерігав за прихожанами. Пригадую юнака і дівчину у віці Ромео і Джульєти. Зайшли, тримаючись за ручки. Довго-довго сиділи мовчки, опустивши голови. Встали, схилили коліно, взялися за руки і пішли. Пригадав великого поляка З.Бжезинського, який сказав: *“Якщо віруючі будь-якої країни хоча б на 20 відсотків підлягають єпископату іншої країни, то такий народ своєї держави не збудує ніколи”*. Що до цього додати. Нашу статистику. Вона була досить промовистою в переддень приїзду в Україну папи.

Продовжу ці раздуми тим, що найбільше здивувало, навіть шокувало у столиці Польщі. Ні, не костьоли, їх справді багато і будеться ще більше, але це для мене звичне. Здивувала величезна кількість книжкових магазинів (ви помітили, що у нас вони “вимерли”). Чи не в кожному будинку, я вже не згадую книжкові розкладки. На них майже виключно польська книга, мистецької видавничої вартості, фантастичної як для нас ціни, але поляки книги купують. Вистоюючи біля тих розкладок чи стелажів, мав змогу переконатися. Ще неймовірніше спостереження — це засилля у Варшаві мистецьких галерей. Таке враження, що все місто тільки й думає, як придбати живописне полотно чи скульптуру. Причому це не тільки в центрі. Ось вона найпереконливіша ознака здоров'я нації.

На початку тридцятих років Ярослав Івашкевич видав книгу із промовистою назвою *“Повернення в Європу”*. Сьогодні європейська держава Польща переживає нову хвиллю інтеграції у світ. Вони почали у 80-х, випередивши нас на десятиліття. Ми вже мали б наздогнати те відставання. Біда лише в тому, що ми затрималися не в часі, а в духові. Ніби маємо виправдання — неволя у кілька століть. Але вже час обудитися *“охлялим душам і висохлим серцям”*.

Варшава. Листопад 2001 року.

НОСТАЛЬГІЯ

*Ти виникаєш і зникаєш
В жагучих чорториях сна,
Моя понтійська Навсікає,
Нетлінним сяєвом ясна.*

*I, виникатимеш довіку,
Рокам і добам навпаки.
Усупереч страшному віку —
Крізь всі епохи і віки.*

*Ще хвилі б'ють в неповний човен,
Ще щогли гнутяться і риплять,
Та обрис чайки вітром повен,
Рукам покірна рукоять.*

*Далекий берег ані мріє,
Хоч знаю, вірю: десь він є.
О мстива необорна мріє,
Це ти — призначення моє.*

*Ти серце словнюєш до краю,
На інше місця вже нема.
Тому й безодню хижу краю,
Хоч вколо — самота і тьма.*

19.09.1965.

ОСІНЬ

Сузір іскрясті візерунки.
 Сяє “перша залізна ніч” —
 О ієрогліфи вічності! Відлунки
 Світів, космосів, тисячоріч,
 Безмеж, обтятих земним обрієм!

*Ми думаєм, дискутуєм, одобрюєм,
 Чи ні... Бідна людська інфузоріє,
 Що ти значиш? Що можеш ти?*

*І лиш сонце щодня випрозворює
 Таїну висоти.*

*... I тоді ти бачиш кожну билину,
 Кожну комаху, кожне зерно землі.
 Мудрий листок листопада,
 Морозом спалену квітину,
 Ріку, що пливе безупину,
 I пізній плід,
 I бліаклий цвіт.
 Все переживе загладу
 I оживе ізнов,
 I житиме без кінця.*

Бо один закон в державі Творця —

ЛЮБОВ.

16.10.1965.

Здано в виробництво 17.01.2002. Підписано до друку 23.04.2002. Формат 60x84
1/16. Обсяг 4.73 обл. друк. арк. Замовлення 15. Наклад 500.
Центрально-Українське видавництво. м. Кіровоград, вул. Дзержинського, 24.
Тел. 24-48-51.

